

Firidun AĞASIOĞLU

**QƏDİM TÜRK ELİ
SAQA-QAMƏR BOYLARI**

Bakı - 2006

Elmi redaktoru: **Cəlal Bəydili**

Redaktoru: **İsmixan Osmanlı**

Firidun Ağasıoğlu. Qədim türk eli (Saqa-Qamər boyları).

Bakı, “Çıraq”, 2006, 128 s.

“Altay” nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, türk etnosunun mənşəyini Ön Asiyada müəyyənləşdirən tanınmış dilçi-türkoloq professor Firidun Ağasıoğlu (Cəlilov) türk xalqlarının, o cümlədən azər xalqının tarixinə aid bir sıra əsərləri ilə oxuculara yaxşı tanışdır. Onun qısa müddətdə bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuş “Azər xalqı” kitabı dərin maraq və rəğbətlə qarşılanmışdır. Alimin azər türklərinin İslamaqədərki tarixini əhatə edən, “Doqquz bitik” adlanan 9 cildlik kitabı da yaxın vaxtlarda işıq üzü görəcəkdir.

“Saqa-qamər boyları” adlı bu kitabça isə Azər xalqının soykökündə mühüm yer tutan saqa (skit) və qamər (kimmer) boylarının m.ö. VIII-VII əsrlərdə Güney Qafqaza qayıdışı, onların Doğu Anadolu və qədim Azərbaycanda qurduqları Qamər bəyliyi ilə Saqa eli (dövləti) haqqında tarixi qaynaqlar üzrə yazılmışdır.

© “Çıraq” nəşriyatı, 2006

Qamər bəyliyi

Ön Asiyada m.ö. VIII-VII əsrlərdə baş verən tarixi olaylarda aktiv iştirak edən qamər (kimmer) boylarının saqalarla (skitlərlə) qohumluğu, tarixi və etnoqrafiyası haqqında çoxlu yazılar var, lakin onların etnik mənşəyi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Antik çağ yazarları (Herodot, Pompey Troq, Siciliyalı Diodor və başqaları) saqa boylarının m.ö. XVI-XV əsrlərdə Araz çayı yaxasında yaşadığını və sonralar Azaq (Azov) dənizi yaxalarına getdiyini qeyd etmişlər.¹ Saqa boyları kimi qamər boylarının da Anadoluda Homer çağında və ya daha qədim çağlarda görünməsi haqqında bəlgələr vardır.² Saqalardan Saqa eli bölməsində geniş bilgi veriləcəkdir, lakin onu da qeyd edək ki, qamər boylarının tarixini saqalardan ayırmaq mümkün deyil, bu iki türk boyunun adı asur qaynaqlarında da sinonim sözlər kimi işlənir.

Qədim qaynaqlara görə, əvvəllər Araz yaxasında yaşamış saqa boyları sonralar Qafqaz dağlarını aşıb, Azaq dənizi yaxalarında özlərinə yurd salmışlar. Sonralar qamərləri təqib edərək Ön Asiyaya qayıtmışlar. Bir sıra arxeoloqların tədqiqatı bu köçləri təsdiq edir.³ Lakin həmin köçlər elliklə deyil, saqa-qamər boylarının bəzi qolları ilə gerçəkləşmişdir. Ona görə də saqa-qamər boylarının öncə Ön Asiyada yaşaması, buradan doğu və quzey ölkələrə köç etməsi və onlardan bəzi tirələrin yenidən Ön Asiyaya qayıtması haqqında danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, həm gedən, həm də qayıdanlar saqa-qamər boylarının müəyyən hissələri idi.

Ön Asiyadan doğu və quzey yönlərə miqrasiya edən subar, turuk, quti, qaşqay, kuman, urmu və sair türk boyları kimi saqa-qamər boyları da Azaq dənizi yaxalarına buradan getmişlər. Arxeoloji bəlgələrə görə, saqalar m.ö. IX əsrdən (bəlkə daha öncə) quzey və doğu yönlərə köçmüş, Ön Asiya mədəniyyətini Azaq yaxalarına və Altaya daşımışlar. Qamərlər isə Azaq və Qara dəniz yaxalarına saqalardan öncə getmişdir. Sibir-Altay bölgələrində VIII-VII əsrlərdə ortaya çıxan saqa kulturu onlardan bəzi qolların doğuya miqrasiya etdiyini aydın göstərir. Məhz həmin doğudaki saqalar VIII əsrin ortalarında Xəzərin quzeyilə Azaq yaxasına gəlib, Özlərindən bir-iki əsr əvvəl burada yurd salmış soydaşları olan qamər boyunu yerindən eləyir. Sonrakı bir-birinin ardınca bu yolu keçən hun, subar, avar, xəzər, peçeneq, kuman, qıpçaq boyları da eyni olayı yaşamışlar.

Azaq yaxasından VIII əsrin sonunda qayıdan qamər boylarının bir hissəsi Azərbaycanın batı bölgələrində və Kiçik Asiyanın quzey-döğü bölgələrində qədim

¹Bu tarixi m.ö. 1700-cü illərdən sayılar da vardır (Паїс 2003, 32)

²Strabon, I. 3. 21; III. 2. 12; XI. 2. 5; XIV. 1.40.

³Texov 1980, 18.

Qaşqay ölkəsində, onların ardınca VII əsrin əvvəllərində Dərbənd və Dəriyal keçidlərilə Azərbaycanca qayıdan saqaların bir hissəsi də Urmu-Göycə gölləri arasındakı bölgələrdə otururlar. Saqa-qamər boyları VII əsrin əvvəlində burada yerli soydaşları ilə birləşib, böyük hərbi qüvvəyə çevrilirlər. Həmin əsrin sonunda isə saqa boyundan bəziləri yenidən Azaq bölgəsinə qayıdır və m.ö. III əsrdə Skitiya adlanan bu ölkədə hun axınına qədər üzdə olurlar.

Miladdan öncə VIII əsrin sonlarında Azaq dənizi yaxalarından qalxaraq Güney Qafqaza və Doğu Anadoluya gəlib bəylik quran qamərlər (kimmerlər) azər türklərinin formalaşmasında mühüm rol oynayıblar. Onların ardınca VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanca gəlib, burada dövlət quran, uzun müddət ətraf ölkələrin şahlarını rahatsız edən, sonra yenidən Azaq yaxalarına qayıdaraq, orada yeni dövlət quran saqa (saqat) boyundan ayrıca danışacağıq. Burada isə saqa və qamər boylarının Azərbaycanla bağlı maraqlı tarixi səhifələri üzərində dayanmaq nəzərdə tutulub. Ona görə maraqlı deyirik ki, hələlik əldə olan məlumata görə, vaxtilə Ön Asiyadan, Urmu gölü hövzəsindən doğu və quzey ölkələrə köç etmiş türk boyları içindən sonralar əvvəlki Atayurda qayıdan ilk boylar saqa-qamərlərdir. İkinci maraqlı cəhət budur ki, saqa-qamər boyları Qafqaz dağlarından Urmu gölüne qədər Quzey və Güney Azərbaycan arasında körpü olub, Arazın sağ və sol yaxalarını burada qurduqları dövlətin sınırları içinə almışlar. Saqa-qamər boylarının mənşəyi məsələsi ilə yanaşı, bu boylarla əlaqədar VIII-VI əsrlərdə Azərbaycanda yaşanan olayların məntiqi nəticələri təkcə azər türklərinin deyil, başqa türk xalqlarının da tarixini yeni baxış bucağından öyrənməyə imkan açır.

Öncə, elmdə xeyli dolaşığa salınmış saqa-qamər probleminə açıq gözlə baxmaq lazım gəlir. Belə ki, əvvəllər azər xalqına guya heç bir aidiyatı olmayan və adı yalnız kimmer şəklində yazılan bu boyadının etimoloji açımını vermiş, bunun qamər sözü olduğunu və azər xalqının soykökündə dərin iz buraxdığını yazmışdıq. O vaxtdan bir çox Azərbaycan tarixçiləri artıq həmin etnonimi qamər şəklində işlədir.⁴ Lakin hələ də elmdə, xüsusilə bu etnonimin kimmer şəklindən möhkəm yapışan rus tarixçilərinin qamər boyu haqqında yanlış yozumları baş alıb gedir.

A. A. Neyxart yazır ki, həyat təzi və dil oxşarlığına söykənən kimmer-skıt qohumluğu məsələsi müasir elmdə geniş yayılmış hipotezlərdəndir. Bəzi Avropa və rus alimləri isə kimmer (qamər) boyunu skıtlərdən ayırır, kelt, trak (frak) və ya irandilli xalq kimi verməyə çalışsalar da, nəticə əldə edə bilməmişlər və etiraf olunur ki, kimmer probleminin arxeoloji və etnik məsələsi “hələ də açıq qalır”.⁵

Halbuki Prokopi hələ 554-də yazırdı ki, Azaq-Don arasında oturan utiqur boyu qədimdə kimmer adlanırdı.⁶ Ondan əvvəlki antik çağ müəllifləri də qamər (kimmer) boyunu “qımız içən” saqa (türk) boylarından saymışlar. Məhz saqa-qamər birliyinin özü və qamər etnoniminin etimoloji açımı bu məsələyə mübahisə doğurmayan arqumentlər verir.

Protoazər dialektlərində qamər adı kamar~qamər~qımır variantları ilə işlənmişdir. Bu son variant indi də gen saıtləri daraldan (oğlan > uğlan, elçi > ilçı) quzey azər dialektində Qımırılı kəndinin adında qalmışdır. Əksər bölgələrdə isə qəmər boyadı ilə yaranmış etnotoponimlər ilkin varianta yaxın deyimi saxlamışdır:

Özbəkistan: *Zaraut-Kamar qayası*

Türkmənistan: *Kəmər, Kəmərli*

Türkiyə: *Komarlar, Komarlı, Kamar-uşağı*

Gürcüstan: *Aşağı Qəmərli, Yuxarı Qəmərli, Qomareti, Didi-Qomareti*

Quzey və Güney Azərbaycan: *Qəmərli, Kəmərli, Kəmər, Komar, Xomarlu*

Bu boyadının türk dialektlərinin özündə formalaşan qamər//qamər və qımer//kimer variantları asur yazılarında da əks olunmuşdur: əvvəllər daha çox qamer və qamir şəklində işlənən bu etnonim sonralar qımir və qımirri şəklində yazılmışdır.⁷ İlk dəfə Homerdə (m.ö. VIII əsr) rast gəlinən kimmer formasını sonralar antik dövr müəllifləri (Aristey, Hekatey, Herodot və b.) ənənəvi olaraq saxlamışlar, hətta Pomponiy Mela (I əsr) Xəzər yaxasında komar, quzey bölgələrdə

⁴Cəlilov 1986; 1987; Azər xalqı, 200, 84; Qeybullayev 1994, 132; AT, 1994, 118.

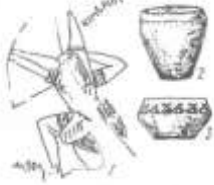
⁵Нейхарт 1972, 77-78.

⁶Джафаров 1985, 74-75.

⁷ХПИДВ, 1963, 340-341; АВИИУ, №50, 8, 10-11; №65; №69.

isə kimmer boyunun yaşadığını yazır.⁸ Əlbəttə, bu, keçmiş məlumatın mexaniki təkrarıdır. Homerin əsərində də bu deyimə yaxın *kheime-riön* (keimer) şəkli verilmişdir.⁹

Maraqlıdır ki, yunan yazarları bu etnonimi κίμμεροι (kimmer) şəklində verir, lakin Azaq saqalarının ərazisində tapılmış m.ö. VII əsrə aid bir qabın üzərindəki yazı fərqlidir, belə ki, dizini yerə qoyub ox atan şişpapaq qamər oxçusunun başı üzərində κίμμεροε (kimer) yazılmışdır.¹⁰

İ.M.Dyakonov kimmer etnoniminin qədim Şərq dillərində qamir, qomer, qimirri, qimirray formaları olduğunu yazır.¹¹ Hətta Bibliyada bu adın *Gämër* əvəzinə, yanlış olaraq *Gömër* yazıldığını qeyd edir.¹² Lakin adın ilkin formasının qamər olduğunu görə bilmir. Saqa-qamər boylarının gah saqa, saqat (skit), gah da qamər (kimmer) adı ilə tanınması da bəzi qaynaqlarda dolaşılıqlı yaratmışdır. Bunu açıqlamaq üçün Avropa alimlərinin daha çox etibar etdiyi qutsal Bibliya kitabına baxaq. Burada xalqların soykökü şəcərəsi ilə bağlı yazılmışdır:

Yafətin (Yafəsin) oğulları: *Qomer* və *Məcuc* və *Maday* və Yavan və Tubal və Meşək və *Tiras*. Qomerin oğulları: *Aşkenaz* və Rifət və *Toqarma* (Tekvin, bar.10).

Yəhudi dinini qəbul etmiş soydan olan Xəzər xaqanı İosif X əsrdə bu soy şəcərəsini davam etdirərək yazmışdır ki. Toqarmanın oğulları 10 türk boyunu (xəzər, suvar, tiras, bulqar və b.) təşkil edir. Hər iki bəlgəni gözdən keçirəndə aydın olur ki, kursivlə verilən boylar qədim türk uruqlarını doğru əks etdirir. Belə ki, tiras

⁸ АИОСК, 1990, 99.

⁹ Homerin əsərində (İliada, XIII, 4-5) “hippolōn Threikōn” (Treik atlı döyüşçüləri) və “Musōn t'a(n)gkhemakhōn kai aquaōn hippēmōlgōn qlaktophagōn abiōn te, dikaiotatōn antrōpōn” (mahir əlbəyaxa misi döyüşçüləri və madyan sağan cəsür südiçənlər, ən ədalətli yoxsullar) deyimləri haqlı olaraq, thrak (frak) və kımız içən skith-kimmer boyları ilə izah olunur. Lakin thrak etnoniminin burada threik forması da açıq göstərir ki, Trakiya ölkəsinin adı “türk” sözü ilə bağlı yaranmışdır. Belə ki, İeronim (LQ, col. 1000) və İsidorun “Etimologiya” əsərini azacıq fərqlə təkrar edən Skandinaviya abidələrində Yafəsin 7 oğlu belə sıralanır: Gomer, Maqoq, Madai, İuban Tubal, Masok, Tirak (ДГС, 1986, 93-95. 134). Buradakı Qomer qamər boyadını, Tirak (və Tiras variantı) isə Trakiya adını ortaya çıxarmışdır. Homer ikinci əsərində (Odiseya, XI, 14) isə “entha de kheimerōn (Kimmeriōn) andrōn dēmos te polis te, ēeri kai nephelēi kekalummenoi; oude pot'autois Eēlios phaethōn kataderketai aktinessin...” (Orada keimeri xalqının çən-dumana bürünmüş şəhərləri vardı və heç vaxt parlaq Günəş öz şüaları ilə bura boylanmırdı) şəklində verdiyi bu parçada etnonim kimmer deyil. keimer formasındadır Дьяконов 1956, 229); Bu əsəri azər türkcəsinə çevirən Ə.Ziyatay isə həmin adı kommeri şəklində vermişdir (Homer, 1977, 147).

¹⁰ Мартынов 1982, 120.

¹¹ Дьяконов 1956, 237.

¹² Дьяконов 1981, 100 (2-ci qeyd).

(tras-pi) boyu daima saqa-qamərlər ilə bağlı olaylarda görünür; qamərlər öz ölümlərini Tiras (Dnestr) çayı yaxasında basdırırlar, traspi boyu saqa soykökü rəvayətində Ərbəyin (Arbak) soyundandır. Qamər boyunun qədim Azərbaycanın mada boyu ilə qohumluğu da burada əks olunmuşdur. Qamər soyundan olan aşkenaz (saqa) boyu da şəcərədə özünü doğruldur, çünki Bibliyada şkwz (şakuz) şəklində olası yazılış əvvəldən səhvən şknz şəklində yazılıb, aşkenaz kimi oxunmuşdur, lakin buna baxmayaraq, alimlərin heç biri aşkenazın squd (saqat) olduğunu şübhə altına almır, burada qomer oğlunun saqa olduğunu qəbul edirlər. Bu sıradakı Toqarma isə Anadoluda indiki Malatiya bölgəsinin qədim adıdır və güman edirik ki, toqar (dügər) boyunun adı ilə adlanmışdır. Hər halda, Xəzər xaqanı 10 türk boyunun mənşəyini qamərin qardaşı hesab olunan Toqar(ma) ilə bağlayır. Çox sonralar Balkandan Kiçik Asiyaya gələn hay (erməni) tayfaları xristianlığı qəbul edəndən sonra Bibliyadakı Toqarmanı metateza ilə Torq(om) şəklində qəbul etmiş və Torqu (Tork) özlərinin soybabası saymaq istəmişlər. Əlbəttə, bu, gəlmə haylar ilə deyil, qədim ermən türklərilə bağlı yaranmış əfsanə idi və haylar da bura gələndən sonra onu mənimsəmişlər.

Beləliklə, Bibliya ənənəsi qamər, saqa, mada, tiras türk (xəzər) boylarını bir-birinə qohum sayır və onları Ön Asiyada verir. Bu qutsal kitabda Lidiya kralı Qiçesi cəzalandıran tanrı adından “Qomer və bütün orduları quzeyin sonlarından Toqarma evi və bütün orduların” ona qarşı çağırılacağı deyilir (Hezekiel, bar. 38). Asur mənəbəyi də qamərlərin Qiçeslə döyüşdüyünü təsdiq edir. Qədim mənəbələrdə, II minilin ilk yarısından I minilin ortalarına qədər akkad yazılarında quzey atlıları umman-manda adlanır. Hətta XVII əsrə aid het yazısında umman-manda ordusunun başçısı Zaludiyə (Tsalutis) aid bəlgə vardır. Ulu Sarqoln (XXIV əsr) ilə bağlı sonralar yazılmış bir epik əsərdə və sonrakı çağlarda, əsasən quti, qamər-saqa, mana-mada qoşunları həmin terminlə verilir.¹³ Bu terminin akkad dilindəki leksik anlamı aydın olmasa da, hər halda, onun türk boylarını ehtiva etməsi bir faktır. Ümumiyyətlə, saqa-qamər atlılarının “Tanrının göndərdiyi cəza batalyonu” olması kimi bir fikir, qonşu xalqların dilində arxaik deyimlərdə mühafizə olunmuşdur. Belə deyimlərdə qamər etnoniminin bir qutsal mənə çaları ilə yanaşı, saqa etnonimində olduğu kimi, “ərən, alp” anlamı daşıdığıni da sezmək olur:

almanca: *skut* “oxçu”
 ermənəcə: *hsqa* (saqa) “bahadır”
 gürcüçə: *qmiri* “bahadır”
 qədim gürcüçə: *qaemeri, qumeri* “azman”, “büt”
 rusca: *kumir* “büt”, “tapınaq”
 hurrice: *kumarwe* (tanrı adı)

¹³ИДВ, II, 1988, 130-131.

Zaxari Kanakertsi eli-qamarlu soyu ilə bağlı yazdığı bir olayı bu sözlərlə verir: “Bayat boyunun eliqamarlu (eli-qamərli) soyundan olan, özünü-sözünü bilən, digər tanrıtanıma vicdansız müsəlmanlardan fərqlənən Apaç adlı biri ata minib Vağarşapat dərəsinə getdi”.¹⁴

Buradakı bayat boyu ilə bağlanan qamərli eli Vedibasarin İrəvana yaxın qədim Qəmərli kəndidir. Hər iki etonim bizi bayat boyundan olan Dədə Qorquda və eposda qaba ələm götürən xanlar xanı Bayandır xanın atası “ulu şaman” Qam-qan və “qutsal-qurd” anamlı Kambüre bəyin adlarında olan qam sözünə aparıb çıxarır, onun da şaman anamlı qutsal termin və qədim türk sözü olduğunu görürük. Bir az da qədimə getsək, Atillanın yaxın silahdaşı Ata-Kam adlı bəyin və ondan da əvvəl Mada ölkəsində Əhəməni sülaləsini devirən Qam-Ata adlı maqın “Şaman-Ata” anamlı adlar daşdığını görürük. Azərbaycanda artıq bugün leksik anlamı arxaikləşmiş Qam-qam piri, tatar folklorunda da mənası unudulmuş belə bir ifadə vardır:

“Allari, Allari! Allari, **Kamər əbi!**”

Məncə, kifayət qədər verilən bu nümunələrdə qamər etnoniminin qam+ər hissələrindən ibarət olduğu aydın görünür. Bu etimoloji yozum həm saqa-qamər toplumu içində qamların yalnız qamər soyundan seçilə bilməsi məsələsinə, həm də tarixi mənbələrdə saqa-qamər etnonimlərinin sinonim kimi işlənməsi faktına bir aydınlıq gətirir. Analoji gələnkə sonrakı türk dövlətlərində də özünü göstərir. Belə ki, qamər etnonimi ilə tanınan şişpapaqlı saqa boylarının içində çar ünvanı qazana bilən qam-ər soyu kimi sonralar xəzər və bayat boylarında da ən yüksək xaqan məqamına qam soyundan olanlar qalxa bilmişlər.

Bura qədər deyilənlər onu göstərir ki, qamərlər ayrıca boy deyil, saqa boybirləşmələri içində şaman soyunu təmsil edən bir qoldur. Ona görə də həm Asur mətnlərində, həm də antik dövr müəlliflərində vaxtaşırı saqd (skit) və qamər adı sinonim etnonimlər kimi işlənir., Məşhur arxeoloq A.A.İessenə görə, Novoçerkassk-Çernoqorovka abidə tiplərini eyni dərəcədə həm qamər, həm də saqa boyuna aid etmək olar. Digər arxeoloq A.M.Leskov da əvvəlki saqa-qamər arxeoloji bəlgələrinə əlavə olunmuş son 20 ildəki yeni qazıntı materiallarını incələyib, deyirki, skitlərlə qamərlər kultur və etnik baxımdan eyni xalqdır və indi bizə aydın olur ki, nə üçün skit xalqı kimmer (Apoloniy) ifadəsi işlənmişdir, nə üçün madyan sağanları Hesiod skit, Kallimax kimmer adlandırır, nə üçün Strabonda skit başçısı Madiy gah skit, gah kimmer adlanır.¹⁵

Əlavə edək ki, Daranın Baqastan (Büsutun) yazısında da elam-pers variantında saqa, akkad variantındasa qamər yazılmışdır. Asur yazısında qamər çarı Tuqdamme Saqa və Qutium çarı ünvanı ilə verilir və bütün bu deyilənlər yuxarıda verilən etimoloji yozuma haqq qazandırır.

¹⁴Канакерци 1969; (Хроника, II, 33, 195а).

¹⁵Лесков 1981, 105-106.

Azərbaycana gələn saqa-qamər boylarının bir qismi, daha çox qamər soyundan olanlar Kappadokiyanın doğusunda keçmiş qaşqay və urmuların bölgələrində Urartu əsarətindən xilas etdikləri subar boylarına qarışdılar və buranın türkdilli əhalisində aktivlik artdığı üçün buranı həmin çağlarda artıq ətraf ölkələr Qamər ölkəsi (asurca Qamir, Qamirra, sonrakı hay-erməni yazılarında Qamir'k) kimi tanıdı.

Maraqlıdır ki, neçə əsr əvvəl buradakı qaşqay toponimləri içində Kapperi yer adı vardı və bunu het imlasına görə Kammeri şəklində də oxumaq olur, kim bilir, daha bəlkə elə yunanlar ilk dəfə qamər tayfasının adı kimi kimmer etnonimini buralardan eşidib, ancaq qamər adı onlara Balkanlardan da məlum ola bilərdi, çünki bir neçə arxeoloji bəlgə qamər-trak əlaqələrini üzə çıxartmışdır, bunun həmin türklərdən bəhs edən Skandinav saqaları da təsdiq edir.

Yeni Qamər ölkəsinin sonralar Sper adlanan quzey-doğu bölgəsinin Çorox çayı hövəsi subar toplumunun ərazisi idi Artıq Herodotun vaxtında sasper adlı çoxsaylı boylar həmin qamər-subar boylarının davamı idi. Subar boyları və onların bölgəsi Kolxida əhalisinin dilində, qədim gürcü dili sa önqoşması ilə sasper (sa-suber) şəklində yunan yazarlarının əsərlərinə düşmüşdür.¹⁶ Herodot yazır:

“Kolxidada sonra Midiyaya (Madaya) qədər keçiləcək yol o qədər çox deyil, zira bu iki bölgə arasında tək bir ulus var, bunlar saspier'lərdir və onları arxada buraxanda, artıq Midiyadır”.¹⁷

Həmin tarixçi əsərinin başqa bir bölümündə yazır ki, Fars körfəzindən (İran yaylasından) Qara dənizə qədərki ərazilərdə dörd (pers, mada, sasper və kolx) əsas xalq yaşayır.¹⁸ Bu isə o deməkdir ki, saqa-qamər boylarının VI-V əsrlərdə davamı kimi subarlar (sasperlər) indiki Ermənistanı bütövlükdə içinə alan böyük bir ərazidə oturmuşdular. Beləliklə, Y.İ.Krupnovun bu xəritəsində verildiyi kimi, Günəy Qafqaza gələn saqa-qamərlərin batı qanadı Urartu dövlətinin quzey sınırları boyunca Kappadokiya və Çoroxun yuxarı axarlarından İrəvan çuxuruna qədər yayılmışdı.

Həmin yayılmanın davamı olaraq saqa-qamər toplumunun doğu qanadı İrəvan çuxurundan tutmuş Urmu gölünün quzey yaxaları və Quzey Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini əhatə edirdi. Təbii ki, belə geniş ərazilərə yayılan saqa-qamər boylarının mərkəzləşmiş çarlığı yaranana qədər onların batı və doğu qanadları bir müddət ayrı-ayrı boy başçılarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmişlər. Bunu asurlarla münasibətdə saqa-qamər bəylərinin fərqli mövqe tutmasından da görmək olur.

Azərbaycana m.ö. VIII-VII əsrlərdə gələn saqa-qamər boyları ilk öncə Mananın quzey bölgələrinə qədərki ərazilərə səpələndi. Bu çağda Mana dövləti gah

¹⁶Меликишвили 1959, 233.

¹⁷ Herodot, I. 104.

¹⁸Herodot, IV. 37.

Urartu, gah da Asur ekspansiyalarına məruz qalırdı. VIII əsrin sonlarında Mana dövlətinin bir sıra bölgələri Urartu tərəfindən tutulmuşdu. Bu bölgələri urartulardan təmizləyib, Manaya qaytaran asur çarına qarşı mana bəylərində asuryönlü meyl yaranmışdı, lakin II Sarqonun ölümündən sonra (705-də) durum dəyişdi. Saqa-qamərlərin gəlişi ilə sanki mana bəylərində bir topor yarandı, ölkədə anti-asur ovcuqatı artdı.

Asurlar bir neçə dəfə Manaya güclü hücumlar etsələr də artıq burada əvvəlki hegemonluğu bərpa edə bilmədilər və elə bil, Asarxaddon bu itkinin əvəzini çıxmaq üçün yürüşün yönünü 673-də Dəclənin yuxarı axarında yerləşən Subar bəyliyinə çevirdi və bu ölkəni darmadağın etdi. O, Mana üzərinə göndərdiyi ordusuna isə qamərlərə (Ame1 Gimir-a-a) qarşı ehtiyatlı olmalarını tapşırırdı, qamərlərə aid bu sözləri dedi:

“Məgər onlar tanrı adına verilən andı pozan köçəri ailəsi deyilmi?”¹⁹

Əvvəllər Urartu hücumlarına məruz qalan mana əyalətləri özünü qorumaq üçün asur ekspansiyasına loyallıq münasibət bəsləyirdi. Ona görə də asur əskərləri Mada sınırlarına qədər gedib çıxa bilirdi. İ.M. Dyakonov m.ö. 715-dəki olaylardan

danışarkən Qarqar qalasına yürüş edən asurların yolüstü Kimirra qalasını da tutduqlarını yazır və bu qalanın Bit-Xamban bölgəsində yerləşdiyini qeyd edir.²⁰ Əgər bu qamər qalasıdırsa, onda qamər adlı tayfaların əvvəllər də buralarda yaşadığını düşünmək olar, çünki bu bölgənin Arrapha (Kərkük) ilə qonşu olması bəllidir. Maraqlıdır ki, mümkün qamar-qabar paralelliyi daha qədimə baxanda I Şamşi-Adadın XIX əsrin sonunda yürüş etdiyi Kabari bölgəsi Arrapha ilə Ninevə arasındakı Altınkörpü civarında idi.²¹ Hər halda, bizi burada maraqlandıran qutu və ya subar boylarının tərkibində olan

keçmiş qamərlər deyil, Azaq yaxasından gəlib “Мала ölkəsində oturan”, “Mana ölkəsindən çıxıb Urartuya hücum edən”, “Asur sınırlarını aşıb, yağmalar edən” ifadələrilə asur qaynaqlarında təqdim olunan qamərlərdir.

¹⁹ АВИИУ, №69; Bütöv VII əsr boyu vaxtaşırı asur mənəbləri manaları saqa-qamər boyları ilə yanaşı qeyd edir. Mana dövləti Asurun vassallığını rədd etməklə kifayətlənməyib, vaxtilə Asur əyalətlərinə çevrilmiş sərhəd bölgələrdən asurları qovdu və 650-ci illərə qədər tam müstəqil siyasət yeridən güclü dövlətə çevrildi.

²⁰ Дьяконов 1956, 212.

²¹ ИДВ, II, 1988, 61.

Saqə-qamər atlılarının köməyi ilə xeyli dirçəlmiş Mana dövləti VII əsrin ortalarından sonra asurlar tərəfindən güclü zərbə alıb xeyli laxladı. Bundan sonra Asur dövləti dağılana qədər bəzi mana çarları zaman-zaman asuryönlü siyasət aparmaq zorunda qaldı. Artıq həmin əsrin sonlarına doğru Manadan fərqli olaraq, Asura qarşı Mada bəyləri aqressiv mövqə tutmuşdu və onların təşkil etdiyi koalisiya 612-də Asur dövlətini, onun ardınca bir neçə ildən sonra Urartu dövlətini dağıdıb yer üzündən sildi. Bu olaylarda saqa-qamər döyüşçüləri madalı əskərlərlə birlikdə vuruşur, boş vaxtlarda mada gənclərinə saqa-qamər sayağı oxatma sənətini öyrədirdilər. Mada çarı Kiaksar da yüngül yaraqlı saqa-qamər atlı alaylarına uyğun qoşun növü yaradır və dünyada ilk dəfə olaraq, nizami ordu taktikası burada, qədim Azərbaycanda formalaşır.

Saqə-qamər boylarının Urartu ilə münasibətində gərginlik vaxtaşırı davam etmişdir, çünki saqa-qamərlər Kappadokiyadan tutmuş Göycə və Urmu gölünə qədər Urartunun zəbt etdiyi ərazilərə soxulmuş və Ön Asiyanın iki qüdrətli dövlətindən biri olan Urartunu diz çökdürmüşdü. Ona görə də Van gölü hövzəsində sıxışdırılan urartu çarları əbədi düşmənləri olan Asur çarlarının patronajı altına girməyə məcbur olmuşdular. II Sarqonun dövrünə aid asur yazısında deyilir:

“Qamerli (^{Ame1}Ga-me-ra-a-a) mənəllilərin ölkəsindən çıxıb, Urartuya daxil oldu... bütün Urartu ölkəsi qorxu içindədir. Onlar qoşun toplayaraq, indi gücümüz qamış kimidir, onun qarşısında dayana biləcəyikmi? - deyirlər”; “Quriana Urartu ilə Qamira arasındakı bölgədir, Urartu çarına bac verir. Haçan ki Urartu çarı Qamirra ölkəsinə qarşı getdi, haçan ki, Urartu çarı məğlub oldu, oranın bütün adamları... (arxası pozulub)”; “Urartu çarı Qamir ölkəsinə necə getdisə, elə də qoşunu tamam qırıldı”.²²

Kür çayının yuxarı axarında urartu dilində Kuriani şəklində verilən bölgədə urartu-qamər savaşı Urartu çarı I Rusanın məğlubiyətilə nəticələndi. Bu savaşın bəlli tarixi aydın göstərir ki, qamərlər burada m.ö. 720-ci illərdə artıq bölgənin sahibinə çevrilmişdi. S.T.Yeremyana əsaslanan İ.M.Dyakonov bu bölgənin Gümrü (Leninakan) olduğunu yazır.²³ Qamər ölkəsi (Qamər bəyliyi) buradan ta Kappadokiyanın doğusuna qədər uzanırdı.

Sənədlərdən görüldüyü kimi, VIII əsrin sonunda urartular qamər təzyiqindən qurtarmağa can atsalar da, buna nail ola bilmirdilər. Sonralar saqa-qamər boyları Urartu dövlətini həm Qamər ölkəsi tərəfdən, həm də Mana ölkəsi tərəfdən Van yaxalarına sıxışmışdı. Saqa-qamər başçılarının Urartuya nisbətən, Asurlarla münasibətində ziddiyət vardı. Əvvəla, onların Azərbaycanda qurduğu çarlıq Asur sərhədlərindən aralı idi, ikincisi də, bu boyların bəzi soyları öz bəyləri ilə əvvəldən-axıra qədər Asura qarşı olan Mana və Mada qüvvələrinin yanında idi. Lakin Asur çarının qızı ilə evlənən nüfuzlu saqa bəyi Partatua və sonralar onun

²² АВИИУ, №50. 8; №50, 10; №50, 11.

²³ Дьяконов 1956.233-234.

oğlu Madiy asurlarla müttəfiq olub, sona qədər bu siyasəti saxladılar. Bu işə dağılmaqda olan Asur dövlətinin ömrünü xeyli artırdı. Eynilə belə olay neçə əsrlər sonra baş verdi peçeneq ordusu Bizansın nəfəsini kəsəndə kuman-qırçaq bəyləri Bizansın köməyinə gəlib onu məhv olmaqdan xilas etdilər.

Asur yazılarında düşmən saqa-qamər çarları kimi İşpaka, Teuşpa, Tuqdamme, Sandakşatru adları çəkilir. Asurlar umman-manda ordusunun başbuğu qamər bəyi Teuşpa (678-də) və manalılara yardım edən saqa bəyi İşpaka ilə (670-lərdə) vuruşub, onları əzdiklərini yazırlar.²⁴

Qamərli Tuqdammeni (654-də) umman-manda çarı adlandıran sənəd onun oğlu Sandakşatru haqqında asur çarının bu sözlərini verir: “Mən Tuqdammenin qüvvəsini dağıdacağam, meydanda onu əvəz edən, onun belindən gələn - oğlu Sandakşatru əzəcəyəm”.²⁵

Qamərli başbuğu Teuşpa 679/678-də asurlarla savaşa öləndən sonra artıq asur ordusunda qamər muzdlu əskərləri görünür.²⁶ Belə ki, asur çarının qamər atlı döyüşçülərindən istifadə etməsində məqsəd həm də bir asur-qamər müttəfiqliyi görüntüsü yaratmaq siyasəti idi. Belə müttəfiqliyi bəzi saqa boylarının başçıları ilə də qurmağa can atır və bəzən buna nail olurdular. Lakin asurlardan gərəkli vergini almayan saqa-qamər böyükləri bu razılaşmanı tez-tez pozurdu. Eyni durumu burada minil sonra Bizans-Pers müharibələrində iştirak edən subar boyları təkrar edir.

Digər bir sənəddə Tuqdammenin “Saka və Girdiman çarı” adlanması da maraqlıdır.²⁷ Belə ki, burada artıq saqa-qamər çarının Mananın batı bölgələrinə nəzarət etməsi faktı da ortaya çıxır. Doğrudur, asur mətnləri Partatu və Madini də saqa çarı kimi təqdim edir, lakin onların hakimiyyət illəri Herodotun Partatu (Prototiy) ilə bağlı verdiyi tarixlə uyuşmur, hər halda, Madinin hakimiyyəti Kiaksarın çarlığı dövrünə düşür. Tarixi bəlgələrdən belə məlum olur ki Azərbaycanca gələn saqa-qamər boyları VIII əsrin sonunda geniş ərazilərə yayılmışlar.

Burada adı keçən saqa-qamər şəxs adlarının etimologiyası barədə elmi ədəbiyatda müxtəlif fikirlər söylənmiş, onların iranmənşəli olması haqqında biri digərini inkar edən onlarla yozumlar verilmişdir, lakin hələlik qəbul oluna bilən son fikir söylənməmişdir. Bu baxımdan, biz də bəzi ehtimallarımızı oxucularla bölüşmək istəyirik.

Teuşpa. Bu ad haqqında müxtəlif fikirlər söylənmiş, lakin inandırıcı yozum ortaya çıxmamışdır. Bizcə, bu teoforik addır və ona subar, hurri, urartu onomastikasında özünü qabarıq göstərən Teşub tanrı adı ilə işlənən Serpi-Teşub,

²⁴ АВИИУ, №63; №65.

²⁵ Дьяконов 1956, 285.

²⁶ АВИИУ, №66.

²⁷ Алиев 1979, 11

Şad-Teşub, Niq-Teşub, Baq-Teşub, Daq-Teşub subar adlarında rast gəlirik. Türk dillərinin mifoloji terminologiyası sistemli şəkildə öyrənilmədiyi üçün bu adın hansı leksik anlam daşdığına hələlik müəyyən etmək çətinidir.

İşpakay. Bu adı Aspak, İspak kimi bərpa edənlər var. Bu son variantı rus dilindəki sobaka ilə müqayisə edib, mada dilində köpəyə spdka deyilməsi (Herodot) faktına əsaslanıb madalan da irandilli hesab edərək, onun rus dilinə hansısa bir iran dilindən keçməsinə güman edirlər. Halbuki iran dillərində belə ortaq söz yoxdur. O.N.Trubaçyov slavyan dillərinə keçən sobaka sözünün türk dillərindəki köpək sözü olduğunu sübut etmiş və bu, M.Fasmerin lüğətində qeyd olunmuşdur.²⁸ Rus dilində görünən köpək//sobak, kəfən//savan kimi dəyişmələr qədim k//s paralelliyi (“kentum”-“satem” dialektləri) ilə bağlıdır. Digər Aspak, İspak variantları da Arbak, İlbak tipli türk-saqə şəxs adları modelinə uyğundur, lakin sonrakı çağlarda itlə bağlı Köpək, Konçaq, Barak tipli adların kuman bəyləri adında sistem təşkil etdiyini nəzərə alanda Köpək//Səpək>Spaka>İspaka fonetik dəyişməsi yozumunu qəbul etmək olar. Həm də məlum olur ki, mada dilində köpək sözü bəzi türk dialektlərində qalmış səbək (spaka) formasında işlənməmiş.

Partatu. Bu adı Herodot Protothi (Προτοθύς) şəklində verir və hər iki varianta əsasən morfoloji rekonstruksiya *Porutat və *Porutot praformalarını ortaya çıxardır. Həmin adın kökünü azər dialektlərində qalmış varıb-getdi ifadəsindəki var- (bar-) feili olan par- ilə bərpa etmək olardı, çünki Pompey Troq həmin sözün saqa dilində də pardu “qaçdı” şəklində işləndiyini qeyd etmişdir, lakin həm dilimizin söz düzümü, həm Herodotun yazdığı formadakı “o” saiti bunu istisna edir, həm də həmin saitin akkad yazısında a//u ilə verilməsi gələncəyi burada həmin adın pörü və tat//tot hissələrinə ayrılmasına imkan verir; Börü (börü) sözünə qoşulan tat//tot sözləri yad, gəlmə, dad mənələrindən tutmuş tut - feilinə qədər çoxlu anlamlar bildirdiyi üçün bu adın *Pörütut (Börütut) formasının şəxs adı modelinə daha uyğun gələn “börü tutan” anlamı daşdığını düşünmək olar.

Madiy. Bu adın üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur, çünki onun Ön Asiyada ən işlək adlardan olduğunu görmək olur və ən əsası da budur ki, doğu türk boylarının eposlarında mənası türkcə aydın olan adlar işləndiyi üçün “Maday Kara” dastanı da, güman ki, həmin gələncəyi saxlamışdır. Sibir türkləri içində mad boyu vardır, Bibliya isə Nuhogullarından Maday ilə Qaməri qardaş sayır.

Tuqdamme. Strabonun əsərində Luqdamis şəklində yazılmış bu ad akkad yazılışına (^mTug-dam-mi-i) uyğun Duqdamis formasında bərpa olunmuşdur.²⁹ Vaxtilə Bөрülər, Atabəyliyin qurucusu Atabəy Tuğtekinin adındakı tuğ (bayraq) sözü ilə bağlı Tuqdamme adının da “damı bayraqlı” anlamı daşıyan və tuğ-damli>tuğdammi dəyişməsinə uğrayan elbəy ləqəbi olduğunu söyləmişdik, lakin buna tam əmin deyilik, çünki Duqdamis forması bu yozuma girmir və daha çox

²⁸Фасмер, III, 1971,202-203.

²⁹Дьяконов 1956, 240.

Toxtamış adındaki toq-ta-mı elementləri ilə izah olunmasını ön plana çəkir. Hər iki halda bu adın türk antroponimi olması şübhə doğurmur. Qədim türk abidələrində Tuk-tekin, Tuk-Varsen adları bəllidir.³⁰ Bu da bəllidir ki, 1146-da Malazgirdə yaxın Tuğtab şəhəri neçə əsr əvvəl Tuğdamlının at oynatdığı Qamər bəyliyiinin ərazisində idi.

Santakşatru. Bu adın etimologiyası üçün uzağa getmək lazım deyil, şad sanı və şadılı boyundan danışarkən şad sözünün türk antroponimləri sistemində geniş yayılmasını göstərmişdik. Burada əlavə edək ki, qədim türk toplumu içində yalnız ölkə başçısının oğlanları - teğinlər bölgə və qoşun başçısı olanda və ya böyük elçi görəvi alandan sonra şad titulunu daşıya bilərdi. Bu prinsip yuxarıda verdiyimiz asur mətnində açıq vurğulanır; Sandak-Şat saqa-qamər elbəyi Tuqdamenin oğludur və ordu başçısıdır. Adın sonluğu akkad dilinin adlıq hal şəkilçisidir, burada ər sözünü də bərpa etmək (şat-ər-u > şatru) mümkündür. Sözlün əvvəlində olan sandak sözü isə türk şəxs adlarında geniş yayılmışdır. Alp Arslanın atlı alay komandanı Sandak bəy kimi tarixi şəxslər də bu adı daşımışlar.

Tədqiqatçılar yuxarıda danışdığımız adları nəzərdə tutub, qamər dilindən cəmi üç söz qaldığını və onların da irandilli şəxs adları olduğunu deyirlər. Bu səbəbdən həmin şəxs adlarının üzərində geniş dayandıq. O ki qaldı cəmi üç sözün məlum olması məsələsinə, əlbəttə, bu fikir də düzgün deyil, çünki saqa-qamər boyları ayrı-ayrı dillərdə deyil, eyni dildə danışmışlar və ola bilsin ki, müəyyən boyun dialekti digərinə nisbətən (qırçaq-oğuz fərqi qədər) ümumi danışiq dilindən daha çox fərqlənmişdir. İkinci bir tərəfdən, qamər etnonimi qamərlərə başqa xalqların verdiyi ad deyil, özləri tərəfindən işlənən və getdikləri yerə daşıdıqları addır. Yaxud yunanların keçmişdə “dəniz” sözü ilə Pont dediyi Qara dənizə Azaq dənizindən keçid üzərində yerləşən indiki Kerç şəhərinin qamər çağında yaranmış qədim adının “Pont qapısı” anlamında Pantikape olması, yaxud qamərlər yaşayan Tır şəhərinə yaxın kurqanın “qamər tərəsi” anlamında kimmerios taphos (Κιμμεριος τάφος) adlanması kimi faktlara göz yummaq olmaz.³¹

Belə misalların sayını xeyli artırmaq və qamər dilindən cəmi üç ad yox, çoxlu söz qaldığını iddia etmək olar. Sadalanan adların şərhindən görüldüyü kimi, vaxtilə Azərbaycandan gedən saqa-qamər boyları getdiyi yerlərə türk adları apardığı kimi, VIII-VII əsrlərdə atayurda dönəndə də Uçukaya, Tatakaya kimi keçmiş türk şəxs adları ilə qayıtmışlar.³²

Həmin çağlardan tərkibində qamər adı olan onlarla Qımırılı, Qəmərli, Kəmərli, Qümrü kimi etnotoponimlər bugünə qədər yaşayır. Ola bilsin ki,

³⁰ Qeybullayev 1994, 133

³¹ S.R.Toxtasev yazır ki, Herodotun təsvir etdiyi qamər-saqa savaşında ölən bəylərini Qamər-təpə kurqanında dəfn edəndən sonra qamərlər Asiyaya getdilər (Тоxтасев 1984, 143).

³² Əhəməni çağında (m.ö. 524-də) yazılmış bir Babil sənədində iki qamər döyüşçüsünün adı çəkilir: “Gəmidə olan kimmerli Uşukaya və Tatakaya” (Дандамаев 1982, 102).

Sakasena ilə qonşu bölgə olan Kambisena (*Kambiçe) adında da həmin qam sözüümüz durur, çünki burada qədim etnonim bildirən -bi morfemi vardır. Belə ki, kaspi, ellipi, azərbi olan yerdə kambi, hətta *kamərbi formasının mövcudluğu mümkün sayılmalıdır. Bütöv adın sonluğu isə Göycə adında olduğu kimi saqa-qamər boylarının yanaşı oturduğu hər iki bölgənin adındakı formantdır: Saka-çe(na), Kambi-çe(na).

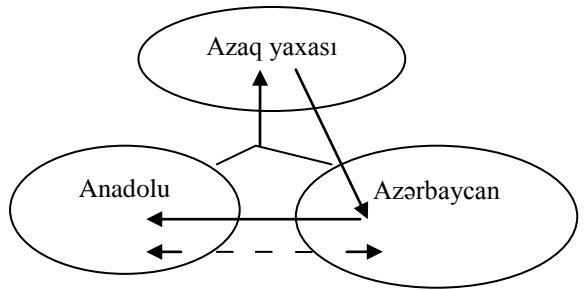
Saqaların adı kimi qamər adı da Azərbaycanda xeyli iz buraxmışdır. Belə ki, türkmən atı, ingilis atı, ərəb atı adları ilə bəzi at cinsləri fərqlənir, bəlkə də, qırmızı rəngli atların qəmər adlanması da qamər atı deyimindən yaranmışdır, çünki qamər atlı alayları Ön Asiyada bir əsrdən artıq at oynatmışlar.

Ön Asiyada atlı orduları ilə seçilən Qamər bəyliyi Kiçik Asiyadakı ən qüdrətli Friqiya dövlətini təxminən 675-ci ildə darmadağın etdi, 655-645-ci illər arasında Efes və Sardı zəbt etdilər. Urartu imperiyasına məxsus ərəzilərin çoxunu urartuların əlindən alıb, onları Van gölü hövzəsinə sıxışdırdılar. Asur dövləti kimi qocaman bir imperiyanın çökməsində mana və mada boylarına yardım edən qamər axınlarının da mühüm rolu oldu. Beləliklə, Qamər bəyliyi VII əsrdə Ön Asiyada baş verən tarixi dəyişikliklərdə böyük önəm daşımışdır. Yalnız bu əsrin sonunda Lidiya çarı Aliatlla döyüşdə məğlub olandan sonra Qamər bəyliyi dağıldı və beləliklə, Azərbaycanın quzey-batı bölgələrində yerləşən və az sonra Doğu Anadoluda bəylik quran qamərlərin siyasi tarixi bitdi. Artıq VI əsrin başlarında Asur, Urartu və Saqa-Qamər çarlıqlarına aid ərəzilər Mada imperiyasının tərkibində idi.

Saqa-qamər siyasi qurumları get-gedə təpərini artıran Mada elinin qüdrəti fonunda öz əhəmiyyətini itirəndə bu toplumdən bəzi tayfalar öz başçıları ilə Azaq yaxalarına qayıtdılar, lakin bu qayıdanlar Azərbaycana gələnlərin özləri deyil, nəvə-nəticələri idi, çünki gəlib-qayıtma arasında ən azı üç nəsil dəyişmişdi. Azərbaycanda qalanlar isə artıq çoxdan buradakı soydaşları subar, qaşqay, gögər, zəngi, kuman, şadıllı, qızıl və başqa boylara qarışmış, sonralar yaranan Alban, Atropaten və sair dövlətlərin əhalisi kimi azər xalqının formalaşma prosesində iştirak etdilər.

getmə →
 qayıtma →
 daxili yerdəyişmələr ← - - →

Qamər boyunun m.ö.IX əsrdə Azaq yaxasına getməsi və m.ö.VIII əsrin sonunda Ön Asiyaya qayıtması

Saqa eli.

Başqa türk xalqları ilə bərabər azər xalqının da təşəkkül tapmasında saqa boyları mühüm rol oynamışdır. İslamaqədərki tarixi qaynaqlar min ildən artıq bir dövrü əhatə edən bəlgələrlə saqa boylarının yayıldığı bölgələr, qurduğu dövlətlər, onların köçü, etnoqrafiyası, etnik gələnləri və mifologiyası haqqında zəngin məlumat verir. Yayılma coğrafiyasına görə, saqalar doğu və batı qollara ayrılır. Tarixin müxtəlif çağlarında saqalar doğuda Xəzər dənizindən Altay dağlarına, Əfqanıstandan Sibir tayqalarına qədər, batıda isə Qara dənizin quzey yaxaları ilə İtil çayına qədər müxtəlif bölgələrdə və Azərbaycanda yaşamışlar.

Saqaların belə geniş yayılması aydın göstərir ki, bu boylar sayca nə qədər çox olsalar da, tarixi qaynaqlar çox vaxt müxtəlif türk boylarından saqa etnonimilə bəhs etmiş, hətta saqalar böyük əraziləri əhatə edən el qurduqda həmin ərazidə yaşayan başqa dilli boylar da saqa (saka = skit) ümumi adı ilə verilmişdir. Bu səbəbdən, sonrakı tədqiqatçıların şərhində Saqa elinə tabe olan həm türk, həm də başqa xalqların etnik tarixi dolaşığı salınmış, çoxlu yanlış fikirlər ortaya çıxmışdır. Elə bu başdan deyək ki, burada saqa probleminə geniş danışmağa imkan olmadığından saqa etnonimi altında nəzərdə tutulan qafqazdilli, irandilli (oset) və finuqordilli boylardan yox, yalnız bu adı Azərbaycandan müxtəlif bölgələrə aparan saqa boyundan, özəlliklə “baş el” sayılıb, “οι βασιλειοι Σκυθαι (царские скифы), yəni “elbəyi saqalar” adlanan boylardan söhbət açacaq, onların soykökü və quzeydən qayıdıb Azərbaycanda qurduqları eldən (dövlətdən) danışacağıq.

Başqa türk boylarının tarixindən bəhs edərkən onların İlkin atayurdunu Orta Asiya - Altay civarında axtaran bir sıra tarixçi olduğu kimi, saqa boylarının da ilkin məskəni həmin bölgələrə bağlamaq istəyən yazarlar vardır və hələlik bunların sayı daha çoxdur. Lakin saqa boylarının tarixi ilə ciddi məşğul olub, onların dili, arxeologiyası, etnoqrafiyası və mifologiyasına aid bəlgələri qədim yazılı qaynaqlarla müqayisəli şəkildə araşdırırlar sırasında saqaların ilkin atayurdunun Ön Asiyada olması qənaətinə gələnlərin sayı da son zamanlar artmaqdadır.

Öncə qədim saqa boylarının Azərbaycan və Güney-Doğu Anadoluda buraxdığı izlərə diqqət verək. Adı Asur qaynaqlarında m.ö. IX-VIII əsrlərdə saq-but şəklində çəkilən saqa boyuna aid Qarqar bölgəsindən doğuda (Saq-bit) və batıda yerləşən (Saq-bat) iki Saqa bəyliyi olmuşdur. İ.M. Dyakonova görə, ilk dəfə Saqbit şəklində m.ö. 820-də adı çəkilən saqa boylarının bu bölgəsi Həmədana yaxın idi.³³ Həmin çağda buradakı saqa boyunun başçısı da “Xan-azər-ok” deyiminə yaxın bir adla (Xanaziruk) tanınırdı. Asur yazısında Bit-Sa-aq-ba-at şəklində qeyd olunan ikinci bölgə isə Arazias və Bit-Baru bölgələrinə yaxın olub,

³³Дьяконов 1956, 201

Ellipi bölgəsindən quzey-batıda, Bit-Hamban bölgəsindən isə güneydə yerləşirdi.³⁴ Təbrizdən güney-doğu yöndə, Urmu ilə Xəzər arasında yerləşən Zigertu (^{KUR}Zikirtu) bölgəsini də bəzi uzmanlar Herodot və Ptolemeyin qeyd etdiyi Saqarti (Σαγαρται) ilə eyniləşdirirlər.³⁵ Bu bölgədə Barunaq (barın-aq), Taştami (daş-dam), Kaban (qaban boyu) kimi türkcə yaşayış məskənlərinin adı vardır. Burada Saktatuş yeradı da tərkibində sak sözünü əks etdirir. Bu bölgənin “çar şəhəri”, yəni paytaxtı (baş şəhəri) m. ö. VIII əsrdə Parda (Bərdə) adlanırdı. Parda adı isə part etnonimi ilə bağlıdır.³⁶

Qədim Azərbaycanda budun (xalq) sözündən öncə “boy” anlamında bud (but) sözü işləniirdi: zəngi-but, qızıl-but karsi-but, saq-but və sairə. Saqbut kimi saqar da türkcə yaranmış etnonimdir. Türkmənistanda salır və bayat boyları içində sakar etnonimi geniş yayılmışdır.³⁷ Əbülqazi Bahadır xan Qaşqa-Çora soyundan saydığı dağ-saqar boylarından danışarkən qaşqa və saqar sözlərinin eyni mənəli olub “alnında ağ xalı olan at” anlamı bildirdiyini vurğulayıb, saqarlar haqqında yazır: “Azlar uruğu Dudıkin, saqar eli isə Qabacığın törəmələridir”.³⁸

Azər xalqının qədim adını bildirən azlar (az ərlər) kimi qızıl və saqar boyları da doğu ellərə Azərbaycandan getmişdilər. Doğudakı qızıl boylarının bassaqar uruğu da “baş saqar” etnonimi ilə tanınır.³⁹ Saqar və saqat boyadlarında fərq yalnız topluluq bildirən -ar// -it şəkilçiləri olduğundan “baş saqalar” anlamını gerçəkləşdirən başsaqar və massaget etnonimi sinonim adlardır. Saqaların quzey və doğu ölkələrə Azərbaycan üzərindən gətməsini sübut edən faktlardan biri də Güney-Doğu Anadoluda bir neçə saqa yaşayış məskəninin asur qaynaqlarında qeyd olunmasıdır. Belə ki, m.ö. XII əsrdə Van gölündən güneydə Saqa (^{URU}Saqa) adlı iki kənd və m.ö. VIII əsrdə Dəclənin yuxarı axarında Saka (^{URU}Sakka) adlı yaşayış məskən asur qaynaqlarında yer almışdır.⁴⁰

³⁴ Грантовский 1970, 116.

³⁵ Меликишвили 1954, 141; TY, 80-81; İ.M.Dyakonov bu bölgə adının Zikirtu, Zikertu, Zikartu, Zikaria, Zikitia variantları ilə verildiyini yazır (АВИИУ, №50. 14, 7-ci qeyd): Son variant (Zikitia) quzey saqaların ölkəsi kimi verilən Skitia adına uyğun gəlir.

³⁶ Antik çağda Pompey Troq yazırdı ki, indi Doğuda hökranlıq edən parthlar skit (saqa) qaçqınlarıdır və bu, “onların adında da görünür, çünki skit dilində pardi sözü qaçanları bildirir” (ИУ, 1984, 154-155); Stefan Bizantlıya (V əsr) görə, dənizçiliklə məşğul olan tirmenlər də skit boylarındandır və skit dilində tirmen “qovulmuşlar” deməkdir (АИОСК, 174); Buradan aydın olur ki, part və tirmen boylarının adı saqa dilində qovulan, uzaqlaşdırılan, qaçqın anlamları bildirən sözlərdir. Bu da aydın olur ki, hər iki etnonim türkcədir və bunlar “varıb gedən” anlamında bardı//partı sözü və “uzaqlaşdırdan” “itələnen”, “itilib gedən” anlamında *itir-men > tirmen* sözü ilə yaranmışdır.

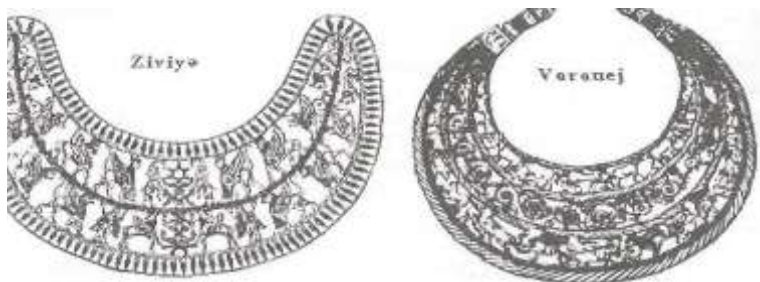
³⁷ Атаниязов 1988, 101: Türkmənistanda saqar//sakar, sakarçarlaq, sakarca, sakarlı, beq-sakar, daq-sakar boyları ilə yanaşı, Zigertuda gördüyümüz qapan, berdili, berdalı boyları da vardır.

³⁸ Şəcərei-Tərakimə, 2002, 101, 107; Osmanlı çağından Türkiyədə yarımköçəri sakaratlı, sakar, sakaralı yörük tayfaları bəllidir (ОАС, 642).

³⁹ Радлов 1989, 91.

⁴⁰ Ty, 164

Azər boyları (Ziviyyə) ilə saqa boylarına (Voronej) aid bu qızıl döşlüklər eyni əf üsulu ilə süslənmişdir.

Göründüyü kimi, onomastik material saqa boylarının doğu və quzey yönlərdə miqrasiya etməsindən öncə, Azərbaycan və ona yaxın bölgələrdə yaşadıklarını göstərir. Bunu Ziviyyə, Luristan, Hasanlu dəfinələrindən çıxan arxeoloji bəlgələr, sənət əsərləri də sübut edir. Özəlliklə, saqa etnosunun atributlarından sayılan “əf üslubu” (heyvan üslubu) ilə işlənmiş sənət əsərlərinin ilk nümunələrinin Azərbaycanda ortaya çıxması, həm də doğu və quzey saqaların analoji sənət əsərlərindən xronoloji baxımdan qədim olması bu boyların ilkin yurdunu aydın göstərir.

Bundan başqa, Oğuz dastanlarında olduğu kimi saqa mifologiyasında nəsil-dən-nəsilə ötürülən bir “xalq yaddaşı” vardır ki, özəlliklə bunun üzərində durmaq lazım gəlir. Belə ki, Herodotun qələmə aldığı saqaların “soykökü əsanələri” onların Azərbaycandan köç etmiş türk boylarından olduğunu açıq göstərir və saqaların qədim tarixinə işıq tutur.⁴¹

Herodot V əsrin ortalarında Saqat (Skit) ölkəsinə gəlib, onların mənşəyi haqqında xalq arasında yayılan rəvayətləri toplamışdır. O, qələmə aldığı variantları üç növə ayırır:

- 1) Saqatların özündən eşitdiyi rəvayət.
- 2) Buradakı yunanlardan eşitdiyi rəvayət.

3) Həm saqat, həm də yunanların təsdiq etdiyi hekayət. Aşağıda bəhs edəcəyimiz əvvəlki iki variantın əfsanə olduğunu düşünən Herodot daha çox tarixi məlumat xarakterli üçüncü varianta inandığını qeyd edir. Əslində, üçüncü versiya saqatların soykökü ilə deyil, onların köçü ilə bağlıdır, saqat boylarının Azaq (Azov) dənizi yaxalarına haradan gəlməsi barədədir. Burada deyilir:

⁴¹ Cəlilov 1985 a; Azər xalqı, 2000, 63-108.

“Köçəri skitlər Asiyada yaşayırdı. Massaqetlərlə savaşa məğlub olanda Araz çayını keçib, kimmerlərin yanına köç etdilər”.⁴²

Herodotun verdiyi bölgə qısa olsa da, onun Azərbaycanda iki çayı (Araz və Qızıl-üzən) Araz adı ilə verməsi bəllidir. Lakin burada saqaların Araz qırağından Azaq yaxasına ilkin köçü ilə vaxtilə doğuya getmiş Orta Asiyadakı saqaların Azaqyaxasına sonrakı köçü birləşdirilib. Siciliyalı Diodor da onların Araz yaxasından quzeyə miqrasiyasını qeyd etmişdir.⁴³ Hər iki halda, saqa (skit) boylarının əvvəllər Araz yaxasında yaşadığı deyilir və onların Azaq yaxalarına gəlmə xalq olması faktı vurğulanır. Ona görə də bu köçün Xəzərin quzey yaxası ilə və ya güneyindən keçən yol ilə gerçəkləşməsi məsələsini hələlik açıq buraxıb, Asiyada saqa boylarının ilkin yurdu kimi Araz yaxası deyimini təsdiq edən başqa yazarların 2000 il öncə yazdığı bölgələri xatırlayaq. Pompey Troqdan verdiyimiz bu sitat saqa tarixinə işiq tutur:

I kitab. (5) Tarixdə ilk dəfə Asur çarı Nin qonşu ölkələri tutmağa başladı. (6) Doğrudur, daha qədim çağlarda Misir çarı Vezoiz və saqat çarı Tanay da (bu hərəkətdə bulunmuşlar); bunlardan birincisi Ponta (Qara dənizə) qədər, ikincisi Misirə qədər yürüş etmişdi.

II kitab. (3.1) Skitlər Asiya üzərində üç dəfə hökmranlıq etməyə nail olmuş, özləri isə nə məğlub, nə də başqasının hakimiyyətinə tabe olmuşlar. (2) Pers çarı Dariusu biabırılıqla Skitiyadan qovmuşdular, (3) Kuruşu bütün qoşunu ilə birlikdə öldürmüşdülər, (4) eyni şəkildə ordu başçısı Böyük Aleksandr Zopirionu qoşunu ilə birgə darmadağın etmişdilər... (6) qüdrətli Parth və Baktriya dövlətlərini onlar qurdu. (7) Skit xalqı həm işdə, həm də savaşa zəhmli, bədəncə fəvqəladə möhkəmdir, onlar itirmə qorxusu olan heç nə axtarmır, qalib gələndə isə şöhrətdən savayı heç nə ummurlar.

XI kitab.(1.1) Belə ki, bütün dünyanı romalılarla öz aralarında ikiye bölmüş və indi Doğu üzərində hökmranlıq edən parthlar skit qaçqınlarının törəmələridir. (2) Bu, onların adından da məlumdur, çünki skit dilində pardı sözü qaçanları bildirir.⁴⁴

Pompey Troqla eyni çağda yazmış Siciliyalı Diodordan da belə bir sitat gətirək:

I kitab (II. 43, 1) İndi də (hindlilərə) qonşu ölkədə məskun olan skitlərə keçək. Onlar əvvəllər o qədər də böyük olmayan bölgədə yaşayırdı, lakin sonralar tədricən özlərinin artan qoçaqlığı, hərbi gücü ilə böyük ərazilər zəbt edib öz boylarını böyük şöhrət və iqtidar sahibi etdilər. (2) Əvvəllər onlar azsaylı idi və Araz qırağında yaşayırdılar, onda şöhrətsiz olduqları üçün onlara həqarətlə

⁴²Herodot, IV. II.

⁴³Antik çağ yazarlarına saqalar (skitlər) bəlli idi. Homer saqalardan deyil, qamərlərdən (kimmer) “at sağanlar” kimi bəhs edir, Hesiod isə (m.ö-VIII) skitlərin adını çəkir. Herodot qeyd edir ki, Aristey skitlər haqqında üç əsr öncə yazmışdır (Herodot, IV. 13-14).

⁴⁴ИУ 1984, 154-155; АИОСК,1990, 99.

baxılırdı; lakin hələ qədim vaxtlardan strateji bacarığı ilə seçilən bir savaşqan başçıların rəhbərliyi altında onlar Qafqaza qədər dağlarda, Okean və Mayotiy (Azaq) gölü sahillərindəki düzlərdə və Tanais çayına qədərki sair bölgələrdə özlərinə ölkə əldə etdilər... (4) Xeyli vaxt keçəndən sonra... Tanais çayından o tərəfdə Trakiyaya qədər geniş əraziləri də özlərinə tabe edib, hərbi yürüşlərini başqa istiqamətə yönəltdilər, Misirin Nil çayına qədər özlərinin hökmranlığını yaydılar.⁴⁵

Bu son sitatda qara hərflərlə verdiyimiz ifadələrə görə, saqa boyları əvvəllər Araz yaxasında yaşayırmış, sonralar Qafqaz dağlarına qədər və Azaq dənizi ilə Xəzərin quzey (Okean) sahillərində özlərinə yurd salırlar, daha sonralar Tanais çayının o tərəfini ələ keçirir və sonra Ön Asiyaya qayıdırlar. Belə ardıcılıq digər antik dövr müəlliflərinin əsərlərində də təkrar olunur. Bu tekstin verdiyi informasiyanı asur çarlarından da öncə fəaliyyətdə olan saqa bəyi Tanayın tarixini və Herodotun skit (saqat) soykökü ilə bağlı verdiyi rəvayətdə Tarqitayın m.ö. II minilliyin ortalarında ortaya çıxması tarixi ilə müqayisə edəndə xronologiya uyğun gəlir. Bir sıra arxeoloqlar da bu fikirdədir:

“Həqiqətən, Orta Asiya və Sibirdə skit abidələrinin yaşı cavandır, hər halda, orada skit mədəniyyətilə bağlı ortaya çıxan material, əsasən VII-VI əsrlərə aiddir. Beləliklə aydın olur ki, Ön Asiya skitləri Mada üzərindən Orta Asiya və Sibirə keçmişlər, onların bir hissəsi də Güney Qafqaz üzərindən və əsasən Qara dəniz sahilləri ilə Quzeyə getmişlər. Burada isə ortaya çıxan skit triadası (yaraqlar at nəsələri və an üslubu) adətən, VII əsrdə Amu-Dərya və Volqa tərəfdən gələn skitlərlə əlaqələndirilir, halbuki həmin tarixdən öncə Sibir və Orta Asiyada bu mədəniyyətin izini sübut edən bəlgələr müəyyən olunmayıb”.⁴⁶

Beləliklə, saqa boylarına aid arxeoloji, etnoqrafik, mifoloji bəlgələr artıqca onların hərtərəfli tədqiqi saqa tarixinə aydınlıq gətirir. Ön Asiyadan saqaların doğu və quzeyə getməsinə əks etdirən bu xəritəni də rus skitşünasları tərtib etmişlər.⁴⁷

Saqaların Azaq və Qara dəniz yaxalarına gəlmə tarixi artıq bir neçə əsr qədimə çəkilir. Belə ki, bu tarixi T. Sulimirski m.ö. IX əsrə aid edirsə, M.İ. Artamonov və B.N. Orakov m.ö. II minilin son əsrlərinə aid edirlər.⁴⁸ Artıq saqa boylarının quzey və doğu yönələri Ön Asiyadan miqrasiyası da öz həllini tapmaqdadır. N.L. Çlenova skit kulturu prototipinin Mesopotamiyanın quzeyində yarandığını söyləyir.⁴⁹

Subar boyları kimi saqaların da Güney Qafqaz üzərindən quzeyə getməsi tarixi m.ö. II minilin ortalarındakı atlı köçləri ilə bağlı idi. Doğru Anadolu və

⁴⁵ АИОСК, 1990, 82.

⁴⁶ Texov 1980, 18.

⁴⁷ Eyni qaynaq 18.

⁴⁸ Sulimirski 1954, 283; Артомонов 1950, 44; Граков 1971, 18-26

⁴⁹ HAA, 1980, №5, 87.

Azərbaycanda (Araz yaxasında) yaşayan saqaların quzey köçü Qara dənizdən quzeydə bir neçə çayadında da əks olunmuşdur. Buradakı Saqa və Saqala hidronimləri saqa boyadını əks etdirdiyi kimi, Fəratın qədim forması olan Prut çayadını da Ön Asiyadan bura gətirənlər saqalar idi. Herodot yazır ki, skitlər öz ərazilərindən axan bu çaya Porata (Πορῶτα) deyirlər.⁵⁰ Bu isə Fəratın qədim Purat formasıdır və bu adı Anadolu türkləri onun yuxarı qolununun adında Murad-su şəklində saxlamışlar.

Doğuda m.ö. VIII-VII əsrlərdən görünməyə başlayan saqa boyları haqqında çin mənbələri məlumat verir. Son vaxtlar çin arxeoloqları qədim saqa abidələrini tədqiq edib, onların m.ö. V-IV əsrlərdə Cunqar çökəyinin güneydoğu bölgələrində yaşadığını, həmçinin Urumçi bölgəsindəki saqa qəbirləri ilə İssik-kul abidələrinin eyni boylara aid olduğunu ortaya çıxarmışlar. Tuva və Altayda daha iki-üç əsr əvvələ aid Arjan və Pazırq kurqanları da saqa abidələridir. Çin yazılarında se heroqlifi ilə yazılıb, sək kimi oxunan saqa etnonimi

barədə və saqaların syunnu boyları tərəfindən sıxışdırılıb, yerlərindən çıxarılması haqqında ilk bilgini I əsrdə vermiş Ban Qu (32-92) adlı tarixçinin “Xanşu” əsrinə komentariya yazan Yan Şiqu həmin se sözüə belə yozum vermişdir: “Batı tərəfdə dövlət adıdır; budda sıralarında Şakya adlanır”.⁵¹

Çin qaynaqları saqa boylarının sürüləri, onların tərəkəmə məişəti, sulu otlaqlara köçləri, geniş ərazilərə yayılması indiki Kabil-Pişəvər bölgələrinə enib, dalbadal bir neçə dövlət qurması haqqında da bilgi verirlər. Bu qaynaqlarda Fərqanədə olan Saqa bəyliyinə hücum etmiş hökmdar Sotszyuy barədə məlumat və Əhəməni şahlarının yazılarında, antik çağ mülliflərinin əsərlərində olan bəlgələr göstərir ki, Xəzərdən doğuya uzanan ayrı-ayrı bozqır və alp çəmənlikləri minil boyunca saqa boylarının köç yerləri olmuşdur.

Belə köçlər Hindistan ölkəsindən də yan ötməyib. Cavaharlal Nehru türmədə sanskrit dilində oxuduğu bir tarixi əsərdəki bəlgələrə qızının (İndira Qandi) tanış olmasını lazım bilərək, ona yazdığı silsilə məktublarında türk boylarının Hindistana axını barədə demişdir:

⁵⁰ Herodot , IV. 48.

⁵¹ БТД, 1988, 229.

“Bizim eradan qabaq iki yüz il boyunca Hindistana bir axın olmuşdur. Lakin sən belə düşünmə ki, bu köçənlərin məqsədi buraları tutmaq və ya yağmalamaq idi. Bu xalqlara yeni ərazilərdə məskunlaşmaq zəruri idi, çünki Mərkəzi Asiyada köçəri boylarının əksəriyyəti çoxalıb artdıqca, yaşadığı ərazilər onların dolanışıqı üçün yetmirdi. Və onlar da yeni torpaqlara keçib, yeni məskənlər salmaq məcburiyyətində idilər (bundan sonra selevkilərin hücumundan bəhs edir, sonra yana əvvəlki mövzuya qayıdır)...

Sonra saqa axını başlandı. Onlar çox idilər, bütöv Quzey və Batı Hindistana yayıldılar. Saqalar türklərin böyük köçəri boylarından idi. Onları da öz yerindən başqa bir böyük boy olan kuşanlar çıxarmışdı. Bütöv Baktriya və Parfiyanı bürüyən saqalar tədricən Pəncəb, Rəcputan və Katxiavarda məskunlaşdılar... Sonra (yazımda) görəcəksən ki, belə olay minil keçəndən sonra Hindistana müsəlmanların yeni axını ilə təkrar olundu”.⁵²

Doğuda sonralar da xeyli saqa izlərinin qalması göstərir ki, onların bir hissəsi burada yaranmış Hun, Avar, Göytürk, Uyqur və başqa ellərin içində digər

türk boylarına qarışmışlar. Bəzi saqa boyları isə bugünə qədər saqay, saqar, saxa adlarını saxlamışdır. Doğu bölgələrdən Avropaya köç etmiş saqaların yolunu 4-5 əsr sonra hunlar təkrar etmişdir. Saqaşünasların çoxu doğudakı saqa bölgələrinə əsaslanıb, onların Altay və Orta Asiyadan gəlməsi fikrini irəli sürmüşlər. Belə ki, VII və sonrakı əsrlərdə Karpatdan tutmuş Altaya qədər olan ərazilərin müəyyən bölgələrində “an üslubu” adlanan rəsmlərlə zəngin saqa/saqat kulturu aydın seçilir.⁵³ Doğrudur, Güney Sibir bozqırları və Altay-Tuva ərazilərindən batıya köçən atlı saqa boylarının Azaq yaxalarına gətirdiyi an üslubunda stilizə olunmuş yeni çalarlar vardı və bu yeniliyin olması yox, məhz olmaması

qəribə görünərdi. Bu baxımdan, Ön Asiya sənətinin bir neçə əsr Sibirə dolanaraq Azaq yaxasına gəlməsi olayında Sibirin damğası bu əsərlərə vurulmalıydı. Analoji durum Azaq və Qara dəniz yaxalarında davam etmiş, bir neçə əsr ərzində yunan üslubu da saqa sənət əsərlərinə öz damğasını vurmuşdur: Beləliklə, m.ö. VIII-VII əsrlərdə həm doğu, həm də batıda saqaların an üslublu nəsneləri aşağı-yuxarı bir neçə onillik fərqlə ortaya çıxır. Lakin həmin an üslubu bu tarixdən bir neçə əsr əvvəl qədim Azərbaycanda Hasanlu, Luristan, Sakkız abidələrində görünür. Saqa soykökü əfsanələri onların mənşəyini Ön Asiyada axtarmağa sövq edir. Bu isə o deməkdir ki, saqa boyları əvvəllər Azərbaycanda yaşamış, buradan doğuya

⁵² Hehy, I, 1981, 129.

⁵³ Qazax alimlərinin heyvan sözü əvəzinə, qədimdən dilimizdə işlənən an (an) sözündən istifadə etməsi daha düzgündür və biz də bu termini işlədirik, ancaq əlifbamızda sağır nun işarəsi (ñ) olmadığından onu an şəklində yazırıq.

apardıqları an üslubunu bir neçə əsr yeni çalarlarla zənginləşdirmiş, buradan da batıya gedən boylar həmin gələniyi Azaq bölgəsinə daşımışlar. Antik dövr tarixçiləri də saqaların ilkin yurdu kimi Araz qırağını göstərir. Əgər Herodotun verdiyi bilgi başqa qaynaqlarla sübut olunarsa, onda saqaların Urmu hövzəsindən çıxma məsələsi daha konkret (m.ö. 1500) tarixə söykənər.

Altun geyimli saqa
(İsək kurqanı)

Sakatyada aň üslubu
1. İtil yaxası kurqanı
2. Kostroma kurqanı
3. Kelermes kurqanı

Pazırıq kurqanı (№1)

Saqaların batı qanadı Qafqaz dağlarının arxasında yazılı qaynaqlara görə, m.ö. VIII-VII əsrlərdən görünməyə başlayır. Həmin çağlarda Azaq dənizi yaxalarından qopub, Azərbaycana qayıdan və burada dövlət quran saqalar barədə xeyli tarixi bəlgələr vardır. Lakin elmi ədəbiyyatda saqaların Azərbaycanda daha əvvəllər yaşaması haqqında geniş söhbət açılmır, halbuki Urmu hövzəsindəki arxeoloji material, saqa bəzəklərindəki Ön Asiya mənşəli “aň üslubu” motivləri, bəzi antik müəlliflərin saqaların atayurdu kimi Araz qırağını qeyd etməsi və Dəclə yaxasındakı Kuman ölkəsində hətta iki Saqa yaşayış məskəninin m.ö. XII əsr asur yazısında əks olunması faktları aydın göstərir ki, saqa boyları Azərbaycanın qədim sakinləri imiş, sonralar doğu və quzey istiqamətlərə getmişlər. Saqaların Azaq tərəfdən Azərbaycana gəlişi isə, əslində atayurda qayıdış idi.

II minilin ortaları - I minilin əvvəlinə aid Qafqaz və Luristan arxeoloji abidələrini müqayisəli öyrənən Hançarın bunları eyni mənşəli kultur sayması

sonrakı elmi ədəbiyyatda dəstəklənmişdir.⁵⁴ Luristan və Talış ərazilərində son tunc və erkən dəmir çağına aid qohum arxeoloji kulturun olması şübhəsizdir. Vanden Berghe Luristan tunc əşyaları tarixini (m.ö. 1200-1000) göstərsə də, bəzi alimlər bu yaxınlığı saqa boylarını irandilli saydığı üçün bu abidələri saqaların Azərbaycana gəlişi tarixilə (VIII-VII əsr) uyğunlaşdırmaq istəmiş və hətta bu əşyalardan bəzisinin üzərində XII-XI əsrlərdə yaşamış çarların adı yazılmasına baxmayaraq, onların Luristan basırığına guya sonradan qoyulduğunu söyləmişlər.⁵⁵

Saqa-Azərbaycan və saqa-qamər əlaqələrindən yuxarıda, ötəri də olsa, danışmışdıq. Ön Asiyadan Azaq yaxalarına gedən və minil boyunca orada izləri itməyən saqa boylarının zaman-zaman müxtəlif bəylikləri və çarlıqları qurulub sonra dağılmışdır. Balkanlar üstündən yunan şəhərləri və Qara dəniz yaxalarında yunan koloniyaları ilə bağlantısı olan saqalar antik dövrün mədəniyyəti ilə yaxın təmasda olmuş, burada Abar, Toksar və Anaxars kimi filosoflar yetişmişdir. Hətta saqa elbəyinin yunan qızından olan oğlu Anaxars antik dövrdə “7 müdrik” sırasına düşmüşdür.

Saqaların antropoloji tipi və bu şəkildə olduğu kimi. qab-qacaq, bəzək əşyaları üzərində əks olunmuş görkəmləri türk tipindən seçilmir. Baxmayaraq ki, Herodotdan üzübəri antik çağ və Bizans qaynaqları Azaq saqaları haqqında xeyli bilgi vermişdir və son iki əsrdə bu bilgilər əsasında yüzlərlə tədqiqat əsəri yazılmışdır, ancaq hələ saqa problemlərinin əsas düynləri açılmamışdır. Belə ki, bu düynlər sırasında saqaların dili, etnik kökü və ilkin yurdu məsələləri öndə durur.

Əslində, bu problemləri saqalar və qədim tarixçilər deyil, sonrakı tədqiqatçı alimlər yaratmışlar. Belə ki, saqa boyları ilə təmasda olmuş və Saqa eli çağında yaşamış tarixçilərdən və min illik Bizans mənbələrindən tutmuş XVII əsrə qədər saqalardan danışan müəlliflər onlardan türk ulusu kimi bəhs etmişlər. Lakin sonrakı dövrlərdə saqaları monqol, finuqor, german (qot), slav (rus), hindiran (oset) və qafqazdilli xalq sayan yazarlar ortaya çıxmış, bu və ya digər adı çəkilən xalqın kökünü bütövlükdə saqalara bağlamağa çalışıb, saqaşünaslıqda qurama problemlər yaratmışlar.

Saqaların etnik mənsubiyyəti ətrafında başlanan ajiotaj əsasən bütün dünyanı heyrətə salan Kerç yaxınlığındakı Kül-oba kurqanının, onun ardınca Oğuz, Solox, Çertomluk və digər kurqanların açılması ilə başlansa da, bundan qabaq da saqalar yalnız bu və ya başqa bir etnosun sələfi kimi təqdim olunur, belə mövqə daha çox rusofil və iranofil alimlərin yazılarında ortaya çıxırdı. Hətta, skit məsələsinə bu cür yanaşmaya dözməyən A.Şletser hələ XIX əsrin ilk illərində yazmışdı ki, üç minillik nağıl və əfsanəvi tarixdənsə rusların 600 illik gerçək tarixi

⁵⁴ Hançar 1934.

⁵⁵ Berghe 1943; Ghrişman 1939; 1951, 1958, 1964.

öyrənilməli və nəhayət, ruslar skitlərdən əl çəkməlidir.⁵⁶ Çertomluk kurqanını açan E.İ.Zabelin isə skifləri monqol və irandilli boylara bağlayan alimlərin fikrini qəti rədd edirdi.⁵⁷

Yuxarıda deyildiyi kimi, antik dövr müəllifləri, Bizans mənbələri, çin-hind qaynaqları *saqa//skit* tayfalarından həmişə türk boyu kimi bəhs etmişlər.

*Saqa əraninin
görkəmi. Daraq
üzərindəki bəzəkdən
fragment. (Soloxa*

Andrey Lızlovun 1692-də yazdığı “Skiflərin tarixi” adlı əsərində skitlər yalnız türk kimi təqdim olunmuş, XIX əsrin son illərində Herodotu, o cümlədən digər qədim müəlliflərdən bir neçəsini tərcümə edən və elbəyi saqaları (царские скифы) türk sayan görkəmli filoloq F.Q.Mişşenko, macar alimlərindən “Kodeks Kumanikus” abidəsini incələyib çap edən G.Kuun, “Bizantino-Turkika” əsərinin müəllifi G.Moravçik, həmçinin tanınmış altayşünaslar həmin mövqedə dayanmışlar. Z.V.Toğan, M.Z.Zəkiyev, M.A.Xabiçev, İ.Durmuş, Q.Qeybullayev və başqa türkoloqlar da saqa (skit) - türk paralellərinə aid xeyli misallar vermişlər.⁵⁸ Saqaların miqrasiyası, etnik mənşəyi, elbəyi saqaların türklüyü, onların şəcərəsi, filosofları, mifologiyası, təsviri sənəti və xalı-xalçası haqqında bizim də müəyyən araşdırmalarımız olmuşdur.⁵⁹

E.H. Mins saqaları türk və irandilli boyların türk dominantı ilə qarışığı sayır.⁶⁰ XX əsrin bəzi iranşünasları (V.F.Müller, M.İ.Rostovtsov, J.Dümezil, V.İ.Abayev və b.) saqa boylarının yalnız irandilli (osetlər) olduğunu yazırlar. İ. Əliyevin başçılığı ilə bəzi Azərbaycan tarixçiləri də ölkəmizdə yalnız irandilli saqa (skit) izini axtarırlar.⁶¹ Halbuki bütün böyük dövlətlərin, imperiyaların içində müxtəlif dilli xalqların olması və bunların çox vaxt dövləti quran boyun adı ilə tanınması normal haldır. Məsələyə bu yöndən yanaşanda gerçək mənzərə ortaya çıxır. Bunun üçün öncə qədim tarixçilərin saqa etnoniminə hansı mənanı yüklədiyini və bununla bağlı hansı şərh verdiyini nəzərə almaq lazımdır.

⁵⁶ Нейхарт 1982, 21

⁵⁷ Еуні qaynaq, 52.

⁵⁸ Лызлов 1787; Тоған 1981; “Codex Cumanicus”, 1983; Моравесик 1983; Хабичев 1982; Гейбуллаев 1991; Durmuş 1993; Закиев 1995;1998;2001.

⁵⁹ Cəlilov 1985 a; Azəg xalqı, 2000, 63-110.

⁶⁰ Minns 1971, 10.

⁶¹ Алиев 1979,4-14.

Saqalar haqqında ən geniş məlumatı verən Herodot doğuda saqa kimi tanınan xalqa batıda skuth (Σκυθαί) deyildiyini və burada “baş eli” təşkil edən saqa boyunun “οι βασιλαιοι Σκυθαί” (basilei skuthlar) adlandığını, “elbəyi skuth” boylarının toplumuna özlərinin skolot (Σκολοτοι) dediyini yazır.⁶² Belə ki,

yunanlar Azaq yaxasına gələn boyları saqa adı ilə deyil, skuth adı ilə tanımışlar. Sonrakı qaynaqlarda *skuth* ~ *skith* formasında işlənən bu etnonimi raslar ilk dövənlərdə skuf şəklində yazırdılar, sonralar isə onu skif şəklinə saldılar və indi elmi ədəbiyatta bu son variant işlənir. Türk alimləri də bu adı iskit şəklinə salmışlar. Göründüyü kimi, həm skif, həm də iskit formaları yanlış yazı ilə ortaya çıxıb geniş yayılmışdır. Əslində, belə yanlış yazı ilkin skuth formasında da vardır,

belə ki, yunan yazarları Mada adını Midiya şəklinə saldıqları kimi, ilk dəfə eşitdikləri Sakat adını da Skith-ə çevirmişlər. Bəlkə də, bunu Misir ölkəsində onlara əvvəldən tanış olan Skit gölünün adına oxşatmaq istəmişlər. O dövəmdə saqa toplumunda bəzi boyların adının öz dillərində çoxluq bildirən formada saqat (skuth) və ya saqaelat (skolot) kimi işlənməsi də təbii idi. Qədim Azərbaycanda saqar boyları yaşayan Zigertu adının bir asur yazısında Zikitia şəklində verildiyini yuxarıda qeyd etmişdik.⁶³ Skitlər kimi tanınan massaqet (baş-saqet), tissaqet (dış-saqet) və skit çarının qardaşı kimi verilən Marsaqet (Bar-saqet) adlarında da saqet hissəsi görünür.⁶⁴ Buradaca qeyd edək ki, saqa elatı ifadəsindəki bənzər modelə sonralar Anadoluda sekatelli (saqat-elli) əşirətinin adında rast gəlmək olur.⁶⁵ Skit forması qədim Dağıstanda Siqit-min şəhərinin adında qaldığı kimi, Saqat formasının da müxtəlif bölgələrdə izi vardır.⁶⁶ Bunu da nəzərə alaq ki, İranda hələ

⁶² Herodot, IV. 6; VII. 64; Plini Sekund (m.ö. III əsr) onları Basilidae (baş-elat) şəklində verir (ВДИ, 1949, №2, 283).

⁶³ АВИИУ, №50, 14, (7-ci qeyd).

⁶⁴ Qazax elində Saqetü toponimi vardır (OB, 1980, 115-1 16).

⁶⁵ ОАС 1979, 145.

⁶⁶ “Alban tarixi” yazarının Sünikdə Saqat (Saqat) şəklində qeyd etdiyi toponim bu gün də həmin formasını saxlamışdır (Rüstəmli 1998,64).

əvvəllər Kimmeriya adlanırdı, çünki saqatların sıxışdırıb yerindən çıxartdığı qamər boyları öncə bu bölgədə yaşayırdı.

Qara dəniz yaxalarında yunan koloniyaları vardı. Balkanlara tərəf bəzi bölgələrdə trak (frak) boyları yaşayırdı, IV əsrin sonundan isə german (qot) boyları da Kırım və Azaq yaxalarına gəlmişdi və hətta, Saqat elinin (çarlığın) zəiflədiyi dövəmdə qotların rəisi Ermanarix burada ayrıca bəylik qurmuşdu. Müxtəlif dilli xalqların məskunlaşdığı belə geniş bir ölkədə saqat böyüklərinin yanında çoxlu tərcüməçi olmalıydı, ona görə də, ulu tarixçinin “saqatlar 7 dilməncədən istifadə edir” deməsi o çağın gerçəkliyini əks⁷¹

Müxtəlif dilli boyların yaşadığı Saqatya ölkəsi konqlomerat tərkibli, federal qurumlu toplum idi. Ona görə də, saqat mədəniyyətinin formalaşmasında bu boyların iştirakını inkar etmək düzgün olmaz. Biz saqatlarda türk layını yalnız toplumun türkdilli boyları içində, doğuda saqa, batıda saqal adlanan və Herodotun digər maldar və əkinçi saqatlardan fərqləndirdiyi hakim xanədan soyunun mənsub olduğu yarımköçəri saqat boyunda axtarmalıyıq. Məhz bu boyların etnik özəllikləri, dili, mifologiyası, etnoqrafik gələnləri sonralar bəlli türk toplumunda təkrar olunur. Necə ki, ölən ərənlərə, soylu bəylərə bu şəkildəki anıt daşları yapan saqaların analoji gələneyi sonrakı türk boylarında davam edir:

Batıda saqat etnonimi ümumi ada çevrildiyi kimi, doğuda da saqa ümumi adı işlənirdi. Buna səbəb isə konkret etnonimə əlavə informasiyanın yüklənməsi idi. Belə ki, eyni siyasi quruma malik, eyni etnoqrafik kulturun daşıyıcıları və eyni geosiyasi məkanda yaşayan boyların hamısı hakim mövqeyə çıxıb, ətraf ölkələr üçün siyasi-hərbi qüvvəyə çevrilmiş boyun adı altında tanınır. Bu halda həmin boyun adını bildirən etnonim ayrı-ayrılıqda həm konkret boyun adı olaraq qalır, həm də həmin boya bağlantısı olan digər boyların ümumi adına çevrilir. Tarixdə yüzlərlə türkdilli boy olmuşdur, lakin bunlardan çox az qisminin adı belə ümumi adlandırmə səviyyəsinə qalxa bilmişdir; Miladdan öncə subar boyu IV-III minillərdə, quti boyu III-II minillərdə, saqa boyu I minilin VIII-I əsrlərində, miladdan sonra isə hun boyu I-V əsrlərdə, göytürk və xəzər boyları V-X əsrlərdə və ən sonda türk boyunun adı belə status qazanmışdır. Azərbaycan ərazisində isə qutilərdən sonra belə ümumiləşdirici adı mana, mada, kaspi//azər//xəzər, alban/aran, oğuz, türk boyları daşmışlar.

Göstərilən sistemdən kənarda qalmayan polietnik saqat toplumu da monoetnik toplumdan fərqli olaraq, müxtəlif boyların federativ qurumlu birliyi idi. Burada eyni mədəniyyət dairəsində yaşayan elbəyi soyuna aid saqat boyundan tutmuş, digər türk boyları ilə yanaşı, başqa dilli xalqların əhalisi vardı. Ona görə də, əsl saqatlarla psevdosaqatları ayırmaq lazım gəlir. Əsil saqatları isə tarixi mənbələr müxtəlif şəkildə təqdim edir. Strabon bəzi mənbələrdə saqat sayılan

⁷¹ Herodot, IV. 24; Skitiya ərazisində türklərdən başqa slav, iran, qot, yunan, finuqor və qafqazdilli xalqlar vardı.

massaqetləri yaşadığı şəraitə görə, dağlılar bataqlıq və düzənlik əhli qruplarına ayırdığı kimi, antik çağ yazarları saqatları belə təsnif edir:

ordokorubant - şişpapaq və amürqi (Amyrgioi) saqat
arater- arat edən, əkinçi saqat
arxae - arxaik, qədim saqat
qippofaq - at (əti) yeyən saqat
melanxlen - qaradonlu saqat

Əhəməni yazılarında da belə bölgülər vardır: şişpapaq saqa (tiqraxauda), dəniz arxası saqa (paradraya), xaoma içkisi hazırlayan (?) saqa (haumavarqa).

Göründüyü kimi, belə əlamətlərlə bir-birindən fərqlənən boyların əsl saqat, yoxsa psevdo-saqat olması çətin anlaşılır. Lakin sonrakı mənbələrdə köçəri, kımız içən, at əti yeyən, oxçu, şiş-papaqlı, qaradonlu epitetləri ilə verilən saqat boylarından türk xalqı kimi bəhs olunması imkan verir ki, onları psevdo-saqatlardan ayıraq. Belə ki, antik dövr müəlliflərinin saqa və ya saqat adı altında qeyd etdiyi çoxlu etnonimlər içindən aqathirs, saqarauli, sarauki, kamak, kam, toqar, asian, abi, astak, traspi, arimasp, budin və sair türk boylarını seçmək mümkündür. Əlbəttə, ümumi ad kimi işlənməyən kontekstdə saqa, saqat, skolot adları da bu sıraya daxildir.

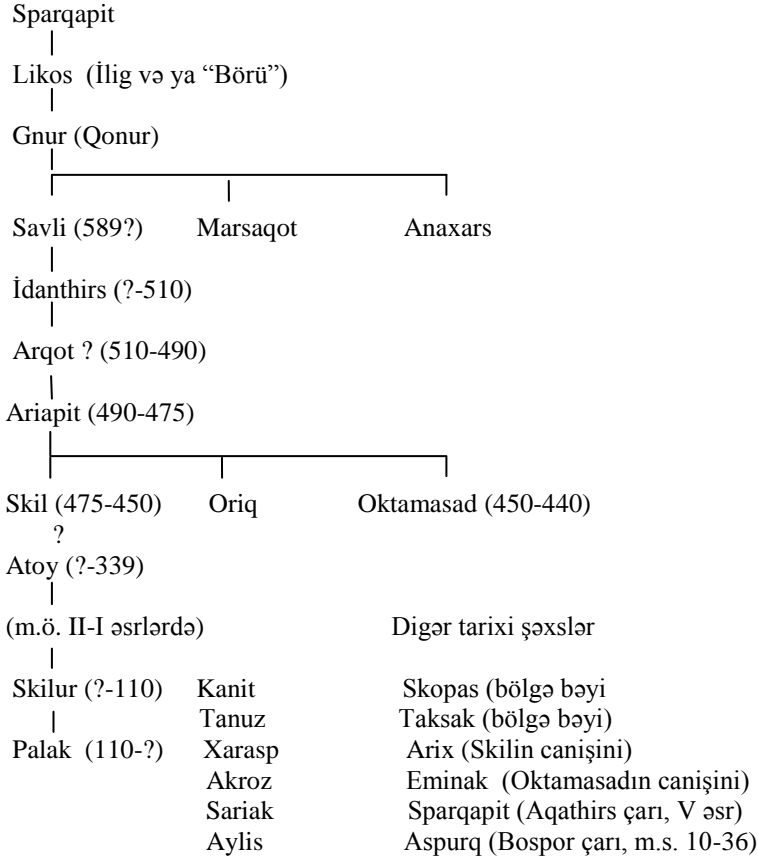

Saqa daş heykəlləri
(Mederevo və Olxovçik kəndi).

Saqa elbəyi **Palak** (m.ö. II əsr).

Saqa (skit) elbəyləri

Herodot və digər tarixçilərin vaxtilə saqat elbəyləri haqqında yazdıqlarını əfsanə sayanlar da vardı, lakin bu çarlardan bəzilərinin adına kəsilmiş sikkələrin tapılması belə şübhələrə son qoydu və həmin çarların hakimiyyət illərini müəyyənləşdirməyə kömək etdi. Tarixdən bəllidir ki, m.ö. IV əsrdə Qara dəniz quzeyində saqa boylarını birləşdirib, qısa müddətdə ətraf bölgələri özünə tabe etdirən çar Atey 90 il ömür sürmüş, Makedoniyalı İskəndərin atası Filiplə döyüşdə (m.ö. 339) ölmüşdür.

Azaq bölgəsində türkcə olan saqat toponimlərini, qapı, balıq, əppək, qardaş kimi mənası aydın olan sözlər və şəxs adlarını bura əlavə etmək olar. Belə şəxs adlarını saqat elbəyləri (çarları) və bəyləri arasında görmək olur.

Qədim tarixçilərin qeyd etdiyi və tam dəqiqləşdirilməmiş yuxarıdakı soy şəcərəsindən də görüldüyü kimi, bəzən yunan qızları ilə evlənmiş saqat elbəylərinin oğlanlarının bəzisi yunan adı daşıyır. Bunu nəzərə alsaq, buradakı şəxs adlarından çoxunun türkcə olması aydın seçilir. Belə seçilmə tarixi mənbələrdə və xüsusilə, Azaq bölgəsindən tapılmış anıt yazıları (epiqrafiyalar) içində də vardır:

Kadanaq(os)	Azark
Kapanaqos	Mouqisaq
Sanaq(os)	Skunxa
Arzamok	Amizok
Peyoxnaq(os)	Asar(os)
Kokounaq(os)	Badaq
Arqovanad(os)	Metak
Somax Atta	Baksaq
Ospinmaz(os)	Marsaqet
Olkabas	Atamaz(os)
Okoziaq(os)	Pinmaz(os)
Oyziaq(os)	Boropsaq
Oyaraq(os)	Toksar(is)
Oyazaraq(os)	Attamaz(os)
Qadın adları:	Opoq, Parmatta, Xarmata

Saqa elbəy sülaləsində olan adların bir qismi təmiz türkcədir: Qnur (Qonur), Savlı, Palak, Sariaq, Atey (Ata), Tanuz.⁷² Bəzi adlara qoşulan yunan dili şəkilçisini (-os, -is) çıxandan sonra saqat adlarında -maz//məz inkarlıq şəkilçisi ilə (Ospinmaz, Pinnmaz, Attamaz, Atamaz), bas feili ilə (Ölkə-bas), isim düzəldən -aq şəkilçisi ilə (Sanaq, Badaq, Somax) və sair türk dili morfemlərilə düzələn şəxs adı modelləri açıq görünür. Saqat şəxs adlarında dilimizdəki tozanaq, döyənək, bacanaq tipli isim düzəldən qədim -anaq//ənək şəkilçisi öz aktivliyiylə diqqəti çəkir (Arqovanaq, Kadanaq, Kokounaq, Kapanaq), lakin bu adların bəzisi bu gün azər dilində işlənən anlamından fərqlənir. Belə ki, Kapanaq şəxssadı kəpənək “yapıncı” anlamında olmayıb, qap - feilindən düzələn “qapağan” və “qapıcı” anlamında işlənmişdir. Buradakı adların üzərində geniş dayanmağa imkan yoxdur, güman edirik ki, deyilənlər saqat dilinin təmiz türkcə olmasına şübhə yeri qoymur.

Xersones şəhərində üzə çıxan keramik qablar üzərində bəzi dulusçuların qoyduğu imzaları araşdıran R.B.Axmarov bunların sırasında Hrakl, Askl və Ata kimi yazılmış ustaların özəl adlarının, bəzilərində isə (№87 Σκοθικόν, №89 Ταυρικόν) etnik mənsubiyyətin qeyd olunduğunu yazır.⁷³

⁷² Qonur alp, Savlı, Ata adları türk abidələrində geniş işlənir.

⁷³ Axмаров 1951, 79.

Saqat boylarından söhbət açan qədim tarixçilər onları başqa boylardan fərqləndirmişlər. Efordan misal gətirən Strabon yazır: “Köçəri skitlər içində kumis içən boylar var ki, onlar öz ədaləti ilə başqalarından yüksəkdir”⁷⁴ Herodot da buna bənzər sözləri ən ləyaqətli və çoxsaylı hesab etdiyi saqatlar haqqında yazmışdır:

“Daranın səfər etdiyi Pont (Qara dəniz) çevrəsində, skitlər istisna olmaqla, geri qalmış xalqlar yaşayır. Dənizin bəri yaxasında skitlərdən başqa, qafası aydın bir ulus görə bilmədik. Anaxarsdan savayı doğru-dürüst düşüncəli bir adam bulmadıq”⁷⁵.

İran-Turan qarşıdurması kimi doğuda formalaşan saqa-pers münasibətləri Daranın 700 minlik ordu ilə quzeydəki Saqatya ölkəsinə yürüşündə də davam etmişdir. Bu, tarix boyu görünməmiş müharibələrdən biri idi və qədim tarixçilərin təsvirinə görə, maraqlı müharibə idi. Ona görə maraqlı idi ki, belə böyük qüvvə ilə Azaq saqatları üzərinə gedən pers şahı saqat atlılarının əldən saldığı ordusunu buraxıb, başının dəstəsi ilə xəlvətə və böyük rüsvayçılıqla geri qaçdı. Təxminən belə bir hadisə iki əsrdən sonra Makedoniyalı İskəndərin başına gəldi; o, dünyanın yarısını fəth edərək doğu saqa boylarına çatanda, irəli getməyin mənasız olduğunu dərk edib, geri qayıtdı.

Tarixdə məharətli döyüşçülər kimi tanınan saqat boylarının Azaq yaxalarına nə vaxt və haradan getmələri üzərində mübahisələr davam etsə də, ümumi fikir hələlik belədir ki, onlar iki minil sonra “Qıpçaq Çölü” adlanacaq bozqırda m.ö. VIII əsrin sonlarından görünməyə başlayıb və Kerçə qədər gələrək qamərləri yerindən çıxarıblar. Lakin arxeoloji materiallar Azaq yaxasında saqat kulturunu bir-iki əsr də əvvələ çəkir. Bunu Herodotun bir qeydi də təsdiq edir. Belə ki, tarixçi Dunay (İstr) çayının doğu yaxası ilə Tavriya arasındakı bölgədən danışarkən αρχαιή Σκυθική (arxaik, qədim saqat) ifadəsini işlədir.⁷⁶ Bu məlumatlara və saqatlarla eyni etnik mənşəli qamərlərin daha öncə burada

⁷⁴ Страбон VI. III. 9.

⁷⁵ Herodot IV. 46.

⁷⁶ Herodot, IV. 99; Herodotun kitabını rusçaya çevirən buradakı Taurk Xersones yerində taurik sözünü buraxmışlar (Геродот 1972, -12); Bu bölgədə yaşayan tavrıların adına daha qədim çağlarda Mana elində rast gəlmək olur ki, bu da sonrakı tavarlı (davarlı) türk boyudur. Herodotun “arxa saqat” ifadəsinin arka qırğız, arka qazax deyimlərində olduğu kimi, “batı saqat” anlamı ilə işləndiyini də istisna etmək olmaz.

görünməsinə əsaslanıb, qamər-saqat boylarının Azaq ətrafına ən azı IX əsrdən gəldiyini düşünmək olar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, saqalar tarix səhnəsinə çıxana qədər Ön Asiyada, daha doğrusu, Araz yaxası bölgələrdə yaşamışlar. Bu baxımdan, saqaların quzey və doğu ölkələrə getməmişdən öncə Azərbaycanda yaşadığı çağlar onların qədim tarixidir. Ona görə də bu qədim tarixə işıq tutan bölgələrlə yanaşı, “Oğuz çağı” tarixini mifologiya və folklorunda yaşadan türklərin xalq yaddaşında qalmış “soykökü əfsanəsi” motivləri də diqqətə alınmalıdır. Belə ki, Oğuznamələrdə yer alan bu motivlərin bəzi variantını hələ m.ö. V əsrdə Herodot Saqatyada qələmə almış, bu variantlardan birində saqaların soybabası kimi Tarqıtay, digərində Herakl verilmişdir.

Herodot yazır ki, saqaların soybabası Tarqıtay pers şahı Daranın saqalar üzərinə yürüşündən minil öncə yaşamışdır. İ.A.Cavaxişvili Tarqıtayın yaşadığı çağ haqqında bu məlumata belə yozum verir: “Əgər m.ö. 513-də baş verən bu yürüşün tarixindən 1000 il çıxsaq, onda m.ö. 1513-cü il tarixi alınır. Əlbəttə, bu tarix nə dəqiqlik, nə də şübhə doğurmayan mütləq gerçəklik kimi dəyərləndirilə bilməz, lakin hər halda, bu məlumat nəzərə alınmağa layiqdir”.⁷⁷ T.T.Rays isə bu başlanğıc tarixi bir az da qədimə çəkir. Yazara görə, saqaların tarixini m.ö. 1700-cü illərdən başlamaq lazımdır.⁷⁸ Ön Asiyada, daha doğrusu, Azərbaycanda yaşayan qədim saqalar m.ö. II minilin ortalarında hələ siyasi qüvvə kimi meydana çıxmağa başlamışdılar. Görünür, həmin çağda atlı oğuz boylarının tərkibində olan saqaları Oğuz dastanlarında aramaq lazım gəlir. Bunun üçün Herodotun qələmə aldığı saqaların soykökü əfsanələrinə baxaq.

Herodotun yunanlıdan eşitdiyi versiyaya görə, ilk saqat boylarının ulu babaları Herakl və oğlu Saqat (Skit) bəydir. Oğuznamə və Koroğlu dastanlarının yunanlaşmış formasını xatırladan bu əfsanədə deyilir: Herakl itmiş atlarını axtara-axtara gəlib Gileya (ağaclıq) adlı bölgəyə çatır. Onun atlarını buradakı mağarada bədəninin ortadan aşağısı ilan, yuxarısı isə qız olan bir pəri gizlətməmişdir.⁷⁹ İlan-qız cildində olan pəri Herakl ilə yaxınlıq edəndən sonra onun atlarını qaytarır. Herakl gedərkən yayını və kəmərinə doğulacaq oğlu üçün əmanət qoyur və ilan-qıza tapşır ki, hansı oğlum yayı mənim kimi qura bilsə, qılınclı kəməri mənim kimi belinə taxa bilsə, onu ölkəyə başçı edərsən. Vaxt tamam olanda pərinin Herakldan üç oğlu olur; Aqathirs, Gelon və Skit. Atalarının qoyduğu şərti kiçik qardaş Skit gerçəkləşdirər bilir və anası digər iki oğlunu ölkədən qovub, hakimiyyəti ona verir.

⁷⁷ Джавахишвили 1939, 48.

⁷⁸ Райс 2003, 32; P.Троп (I əsr) yazırdı ki, 1500 il boyunca skitlərə vergi ödəndirdi.

⁷⁹ Tufan tanrısı Taru ilə ilan arasındakı savaştan bəhs edən hat mifi ilanı illuyan-kas (ilan-qız) şəklində təqdim edir (ИДВ, 1988, 156); Bu Taru və ilan-qız motivi hatlara qonşuları qaşqaylardan keçə bilirdi. Həmin qaşqaylar isə m.ö. II minilin əvvəllərində məhz Koroğlu və Herakl motivlərinin formalaşdığı Anadoluda indiki Bolu bölgəsinin qonşuluğunda yaşayırdı.

Beləliklə, saqat boyu Herakl və İlan-qızdan olan kiçik qardaşın soyundan törədiyi üçün Skit onların Ulu Babası sayılır.⁸⁰

Heraklin oğlu Gelondan törəyən gelon boyu haqqında Herodot yazır ki, onlar mənşəcə yunan olub, saqat boylarının içində yaşayanlardır, həm yunan, həm də saqat dilində danışirlar. Aqathirs soyundan olan aqatirs boyları isə meşə zolağı bölgədə yaşayırlar, qızıl nəsneləri çox sevirlər və xasiyyətə qonşuları trak boylarına oxşayırlar.

Göründüyü kimi, bu əfsanə yunan süzgəcindən keçəndən sonra da, bəzi türk elementlərini hələ itirməmişdir. Xatırladaq ki, saqat çarlarından biri Qnur (Qonur) adını daşıyırdı və Dədə Qorqud oğuznaməsi Təpəgözü Qonur çobanla pəri qızın oğlu kimi verir.⁸¹ Qədim türklər çay yaxasında yaşayanları subar, dağda olanları dağlı, meşəli bölgədə olanları meşəri, ağacəri adlandırdırlar. Saqat boylarının bir tirəsi olan akathirsilər sonrakı dövr qaynaqlarında aqatirs (ακατζίροι) şəklində hun boylarının içindəki “skit boyu” kimi xatırlanan və Azərbaycanda xeyli toponimlərdə izi qalan ağacəri boyudur.⁸² Herodot bozqırlı saqalardan fərqli olaraq, aqathirs boyunun Karpatözü meşə zolağında yaşadığını yazır və qələmə aldığı əfsanənin yunan versiyasında Heraklin oğlu Aqathirs Gileya, yəni “Ağaclıq” adlanan bölgədə doğulur. Yeri gəlmişkən, bir neçə söz də Koroğlu-Herakl paralelliyi haqqında deyək. Uzaq keçmişin qan yaddaşını sazlı-sözlü yeni olaylara kökləyib bizə çatdıran dastanlarımızda həmin paralellik qabarıq görünür. Koroğlunun məhz quzey bölgəmiz Dərbənd səfərində deyilir:

Koroğludu atan zatı,	Bazubəndi amanatı,
Çənlibeldə var busatı,	Allaha tapşırıdım səni.

Göründüyü kimi, Herakl və Koroğlu doğulacaq oğlu üçün amanat qoyub, elinə qayıdır. Koroğlu olayları ən qədim çağlardan müxtəlif xalqların folkloruna sirayət etmişdir. Belə ki, itirdiyi atı axtaranda yeni oğul qazanan, ona kəmərlər və ya bazubənd əmanəti qoyan Koroğlu-Herakl gələni pers dastanında da təkrar olunur. Saqastan vilayətindən olan Rüstəm (M.Xorenatsi ona Saqcik Rüstəm deyir) itirdiyi atı Turan ölkəsində tapır, burada elbəy qızı Təhminadən olan oğlu Söhrab yeni soyun başlanğıcını qoyur. Xakas eposunda Çis Sibildey adlı pəri Altın Çaqanın atlarını oğurlayıb onu özünə cəlb etməklə yeraltı qaranlıq dünyaya aparmaq istəyir. Bu türk-yunan mifoloji paralelin tipologiya ilə izahını mümkün

⁸⁰ Herodot, IV, 8-10.

⁸¹ Çobanoğlu Təpəgöz ilə yunan mifologiyasındakı nəhəng təkgöz çoban Polifemin uyğunluğu bir yana dursun, güya təkgözlü adamlar olan arimaspe boyunun adı skitcə arima “tək” və spu “göz” Sözləri ilə yaranmışdır (Herodot, IV, 27). Çox güman ki, bu informasiyanı Herodota verən saqa monqol boyadı olan arimaspe etnoniminin xalq yozumunu da “çəpəgöz”, “çəkikgöz” (monqoloid) anlamında yarım və çər (sep) sözləri ilə izah etmişdir: yarım-sepu > arima-spu (Зякиев 1998, 180).

⁸² Тейбуллаев 1991, 294; Зякиев 1998, 165.

saymayan M.İ.Borqoyakova görə, buradakı motiv və süjetlərin, hətta kiçik detalların belə, aşkar bənzərlik və eyniliyini təsadüf hesab etmək olmaz.⁸³

Bütöv Avrasiyaya yayılmış Koroğlu motivlərindən yunan və latın xalqları da bəhrələnmiş, Herakl-Herkul obrazında Koroğlu yeni boyalar qazanmışdır. Lakin Homerdən də əvvəl başlanan bu olay neçə minil davam etsə də, Koroğlunun adını özəlləşdirə bilməmişlər, yalnız tələffüz fərqi ilə ona Heraklus və Herkules demişlər. Görünür, bu konservatizm bozqud əfsanəsini və Alpan, Turan, Tarxan kimi mifik adlarla bərabər Xerokle (Kerokle) adını da oralara aparən etruskların xidmətidir. Etrusk yazılarında klan yazılıb, oklan oxunduğu kimi, bu adın Xerklə yazılışındakı kle hissəsi də okle kimi oxuna bilir.⁸⁴ Koroğlu adının qədim anlamı və semantikasını ilə gerçəkləşən qəhrəmanlıq səfərləri yunan-latın mifologiyasında dəyişmədiyi kimi, adın özü də tərcümə olunmadan saxlanmışdır:

azər	kor-	oq	lu	
türkmən	qör-	oq	lı	
etrusk	xer-	ok	le	
yunan	her-	ak	le	s
latın	her-	ku	le	s

Əsasən, türkmən boylarının qoruyub adını saxladığı Göroqlı Yer in oğludur, anasını orada buraxıb yeraltı (gor) qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxma bilən nadir mifik qəhrəmandır. Öncə Gor-oğlu olan bu igid sonra işıq axtaran bahadır simvolu ilə insanlara yaxşılıq etmək missiyasını daşıyır. Batı və doğu saqa boylarının sənətində əks olunan bu süjetlərdə tanrıcadan dirilik suyu alıb içən və həyat ağacı ilə qutlanan ərən çox güman ki, Koroğlu obrazıdır:

Beləliklə, saqat soykökü rəvayətinin yunanlı informatoruna görə, yarıtanrı Herakl saqatların ulu babası olan Skitin atasıdır. Yunan Heraklı da Zevslə Alkmenanın oğludur. Azərbaycan folklorunda qeyd olunmuş “Koroğlu dədədir, çıxma sözündən! Nəslimiz kəsilər torpaq üzündən” deyimi Koroğlunun əcdad kultu ilə bağlı olmasını aydın göstərir.⁸⁵

Birinci saqat soykökü variantında Herakl (Koroğlu) obrazını Tarqitay əvəz edir. Herodot saqatların özündən eşitdiyi rəvayəti yazarkən çalışır ki, yunan oxucusu üçün yeni olan bəzi obrazları yunan mifologiyasındakı personajlarla izah etsin. Ona görə də Tarqitayın saqat dilində Papay və Apı adlı ata-anası yunanca Zevs və Geya adının semantik tutumuna uyğun verilir.⁸⁶ Təəssüf ki, Herodot saqat

⁸³ Раевский 1985, 214.

⁸⁴ Koroğlu obrazı Anadolu və Azərbaycanda çox yaygın idi. Selevkilər çağında bu adı Maqnesiyada yerlilərə qatılan katoiklərin (katılıqların) elçisi Ιεροκλή (Hierokle) da daşıyırdı (Бикерман 1985, 96).

⁸⁵ Vəliyev 1979, 4.

⁸⁶ Herodot, IV. 5; IV. 59.

sözlərinin açarı olan bu prinsip axıracan davam etdirmir. O yazır ki, Tarqıtay baş tanrı Papay (Zeus) ilə Yer tanrısı Apinin (Qeyanın) oğludur və saqatların dediyinə görə, Tarqıtay çağından Daranın yürüşünə qədər 1000 il keçmişdir, yəni saqat tarixi m.ö. 1500-cü illərdən başlanır.

Bu rəvayətə görə, Tarqıtayın üç oğlu olur: Lipoksaıs, Arpoksaıs və Kolaksaıs. Ölkənin ilk hökmdarı yenə kiçik qardaş Kolaksaıs olur, çünki göydən düşmüş balta, kasa və kotanla boyunduruq kimi qutsal altın nəsneləri yalnız o əldə edə bilər. Lipoksaısdən axvat, Arpoksaısdən katiar, traspi, Kolaksaısdən paralat adlı boylar törəyir. Bu saqat boylarının hamısı çarlığın adıyla skolot adlanır.⁸⁷ Belə ki, kolaksaıs artıq çar olandan sonra el (dövlət) qurumuna uyğun saqa boylarının hamısı elliklə (birlikdə) skolot (saqa elatı) adını daşıyır. Bu baxımdan, elbəyə bağlı boyun, bəlkə də siyasi qurumun, paralat (bar-elat) adlanması da diqqəti çəkir.

Tanrıcadan qut alan saqa bəyi (Koroğlu?) (Pazırq kurqanı)

Tanrıcadan süd alıb içən saqa bəhadırı(Koroğlu) (Kul-oba kurqanı)

Tanrıcanın südünü əmən **Xerkle** (Etrusk güzggüsü)

Herodotun verdiyi saqa adlarının etimologiyası haqqında ayrı-ayrı yazarların söylədiyi fikirlərdə maraqlı cəhətlər olmasına baxmayaraq, hələlik heç biri sistem təşkil edə bilən yozum ortaya qoya bilməmişdir.⁸⁸ Burada həmin çoxsaylı və çeşidli fikirləri sadalamaq imkan xaricində olduğundan, əfsanədəki adların yozumuna aid öz baxışımızı açıqlayaq və bu ehtimalın da hələlik son söz olmadığını vurğulayaq. Buradaca qeyd edək ki, türk dialektlərində özünü göstərən *b//p*, *a//e//o*, *k//q//h* müvaziliyi və adlara qoşulan *-os//is* kimi yunan dili şəkilçiləri, türk dilinin ç, c, ş, ə, ö, ü səslərini dəqiq işarə etməyən yunan hərfləri nəzərə alınmalıdır.

⁸⁷ Herodot, IV. 5-7.

⁸⁸ Saqat soykökü əfsanəsinin bu variantında adı keçən personajların etimologiyası və adların mənası ilə ilgilənən yazarların bəzisi onları iran (M.İ.Abayev və b.), bəzisi də türk (G.Kuun, M.A.Xabiçev, M.Z.Zəkiyev, Z.Həsənov və b.) antroponimiyası ilə izah etmək istəmiş və hər tədqiqatçı fərqli etimologiya təklif etmişdir. türk dilinin ç, c, ş, ə, ö, ü səslərini dəqiq işarə etməyən yunan hərfləri nəzərə alınmalıdır.

Papay. Bu adın tərcüməsinin Zevs kimi verilməsi onun mifoloji yozumunu dünyanın yuxarı qatı ilə bağlayır, Papay yuxarı qatı təmsil edir. Baba sözünün müxtəlif türk dillərində “ulu ata” anlamında mühafizə olunması, bu sözün “dağ” anlamı ilə urartu dilinə (Babani) keçməsi, azər boylarının onu dağ və həm də pir-ocaq adlarında işlətməsi aydın göstərir ki, qədim türk onomastikasında Papay adı ucalıq bildirən qutsal deyim olmuşdur. Herodot onu Olimpin baş tanrısı Zevslə müqayisə edərkən yanılmamışdır. Papay adını tədqiq edənlərin əksəri bu yozumu qəbul edir.

Api. Bunu Boristhen (Dnepr) çayının qızı olduğunu iddia edən saqat deyiminə inanmadığını yazan Herodot yunan mifologiyasında Apinin qarşılığı kimi Yer tanrıcısı Qeyanı verir. Hər iki halda Api dünyanın aşağı qatı Yer-Su ilə bağlıdır. Türk xalqlarında Api həm ata tərəfdən “nənə” anlamını (çuvaş dilində abi), həm də qutsal qadın obrazını (başqort folklorunda Əbeyxan//Abi-xan ata) bildirir. “Qutatqu bilik” abidəsində olan bir deyimdən də gözdüyü kimi, Api adı hələ XI əsrlərə qədər “Həvva” ana, ilk qadın anlamını yaşatmışdır:

Apa yazdı-ersə Bayat qınadı “Həvva səhv etdi (azdı), tanrı (Bayat) onu qınadı” (KB).

Tarqıtay. Saqa mifologiyasındakı bu adın etimologiyası ilə məşğul olan əksər tədqiqatçılar üçün o, əsl rebusa çevrilmişdir. İranşünaslar onun iran dilləri əsasında “uzun” və “güc” (darğa tava) sözlərindən yaranmış ad olduğunu güman edirlər (V.İ. Abayev və b.), lakin bu *Uzungüclü (Darğatava) saqa mifoloji sistemində öz yerini tapa bilmədiyi kimi irandilli onomastikada da görünür. Bunun əksinə olaraq, türk onomastikasında Tarqıtay adının tərkib hissələri ilə işlənən şəxs adlarının bir sistemi vardır. Belə ki, tay sözünün öndə və sonda işlənməsi başqort və başqa türk dillərində geniş yayılmışdır: Taybilge, Taybars, Urmantay, Turumtay, Oqtay, Sabutay. Qədim türk generalları: Altuntay sanun, Lisuntay sanun.

Tarqıtayın adı Herodotdan minil sonra hunların arasında olmuş Feofilakt Simokattanın əsərində də Tarqıtay şəklində görünür. Tarixçi bu Tarqıtayın 584-də avar boyunda adlı-sanlı bəylərdən biri olduğunu yazır.⁸⁹ Digər Tarqıtay adlı tarixi şəxsiyyət Çingiz xanı yeniyetmə çağında əsir götürən qonşu tayfa başçılarından biridir.⁹⁰ Ümumiyyətlə, Çingiz xanın ətrafı bu tip adlarla doludur; qardaşı Belqıtay, oğlu Cıqıtay, sərkərdəsi Subutay adını daşıyır. Bu sərəyə bəlli Tarbaqıtay dağlarını və Baykal yaxasında Tırqıtuy toponimini də əlavə etmək olar. Göründüyü kimi, sadalanan adların heç biri iranmənşəli deyil; “Avesta”da turanlı Dureketay (Tureq-tay) adlı bahadır da türkdür.

⁸⁹ Симокатта, I, VI, 4-5; I, VIII, 7; VI, XI, 6.

⁹⁰ Bəzi qaynaqlarda Tarqıtay Kiriltux adlı həmin şəxs Cingiz xanın mənsub olduğu tayciut uruğunun başçısı sayılır (Марков 1976, 62); Saqatyada Bospor çarı Perisadın qızı Tırqatay (Τιργατάω), daha qədim mitan (müytən) qızı Tırqutawıya da türk adı daşıyır.

Əvvəllər Tarqıtay adını Tenqritay//Taqrıtay formasından metateza ilə ortaya çıxıldığını söyləmiş, bunu Orxon abidəsindəki “Tenqri tek tenqridə bolmuş türk...” ifadəsi, Xəzər xaqanının məktubunda xəzərlərin soykökünün Bibliya gələniyi Toqarmaya bağlanması və hay mənbələrində bunun metateza ilə Torqom şəklində verilməsi faktları ilə müqayisə etmiş və Tarqıtay adının “tanrıdak”, “tanrıyı” semantikasi ilə vermişdik. İndi həmin yozumun mütləq həqiqət olduğunu israr etməsək də, hələlik mümkün şərhlərdən biri kimi ondan imtina da etmirik.

Çünki tenqri ilə yanaşı tar//tari (və mümkün *tariq) deyimi də qədimdir və *Tariqtay praforması asanlıqla Tarqıtay şəklini alır.

Digər adların şərhinə keçməzdən öncə türk antroponimiyasında kiçiltmə və əzizləmə bildirən -ca// -şa// -sa şəkilçisinin geniş işləndiyini yada salaq. Azər dilində: Qaraca, Balaca, Ağca, Ağası; Başqort dilində: Karaşa//Karasa, Aksa, Altınşa, Kumıkşa, Alşa və sairə. “Dədə Qorqud” eposunda Əkrək, Səkrək adlı qardaşların və Rəşidəddinin qələmə aldığı “Oğuznamə”də türk hökmdarı Buğra xanın oğulları İl-təkin, Qorı-təkin, Bek-təkin adında olduğu kimi, türk folklorunda qardaşlara oxşar sonluqlu ad verilməsi yayılmış gələndir və Tarqıtayın oğlanlarına verilən adlardakı -sa şəkilçisi həmin tendensiyanı əks etdirir.

Dilçilik baxımından qardaşlara verilən adlarda təkrar olunan -sa şəkilçisi və böyük qardaşların adındakı pok hecası antroponimlər sistemində struktur element kimi ayrılır. Həmin şəkilçinin funksiyası aydındır, pok elementi isə yuxarıda dediyimiz sözlərin yunanca bak yazılışıdır, İstəxi də bu titulun xəzərlərdə bek//bak formasında deyildiyini qeyd edir. Bu bok formasını Bizans qaynağında “iç bəyli” bulqar bəyinin □ Ιτζβκλιας (İtç-bekli) şəklində yazılmış adında da görmək olur.⁹¹

Lipoksa. Türk sözlərinin bəzi avropa dillərində fonetik dəyişikliyə uğraması normal haldır. Xüsusilə, slavyan dillərində al elementi ilə başlanan alınma sözlərdə metateza güclü olur: altun>latun, alaşa-at>loşad, alaçıq >laçuqo. Belə yerdəyişmə fonetik hadisəsi Aldəmir >Ladimir kimi şəxs adlarında da baş verir, ona görə də, saqat boylarının təmasda olduqları məhz həmin regionda özünü göstərən felə dəyişmə-metateza olayının Lipoksa adından da yan ötmədiyini (İlpoksa>Lipoksa) düşünmək olar. Normal dil qanununa söykənən bu ehtimalımız doğrudursa, onda Tarqıtayın böyük oğlunun adı hələlik *İlpoksa formasına düşür. Yuxarıda adların struktur tərkibi haqqında deyilənləri göz önünə gətirsək, bu ad *İl-beg-çə praformasını alır. Macar alimi Nimeth qədim bulqar runik yazıları içində ilbek sözünü oxumuşdur, hətta peçeneq və kuman boyları ilə sıx bağlantısı olan rusların adları içində də 1095-ci ilə aid sənəddə Olbek Ratiboriç adı keçir. Məncə, İlbek adının bu gün də Azərbaycanda işlək olan Elbəy, Elbek adlarından fərqlənmədiyini, Elxan, İlxan, Elçin adları ilə oxşar struktur tərkibə malik

⁹¹ Багрянородный (Порфирозент) 1989, 146-147. 60

olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Altayda Elbeksay toponimi vardır. Adın başında gələn el~il sözü digər qədim antroponimlərdə də vardır: İlçe, İlse, İlçəçur, İlsebay, İlseqol, İltaş, Eltabər, Eltutmuş, Elalmış və bu son adlara yaxın qədim Azərbaycanda 4 minil əvvəl dövlət quran quti elbəyləri içində Elulu//Elulumeş adı. Guman edirik ki, bu adların başında xalq, dövlət və ölkə anlamlarını özündə cəmləşdirən el sözüdür.

Arpoxsa. Bu adın da struktur tərkibi yuxarıda deyilənlərə uyğun olaraq, ar-pok-sa hissələrinə ayrılır və adın şəkilçisiz praforması *Arbak və ya *Arbok şəklində bərpa olunur. M.Xorenatsi (V əsr) Çin tərəfdən gələn türk bəylərindən danışarkən yazır ki, “onların dilində hökmdar Arbok Çenbakur adlanır”.⁹² Həmin tarixçi əsərinin başqa bir fəslində isə ilk erməni hökmdarı haqqında deyir: “Arbok tərəfindən təyin edilən bizim ilk hökmdarımız Skayordi Paruyr idi”.⁹³ Bu tarixi bəlgələri verməkdə məqsədimiz yalnız hay tarixçisinin Arbok adı daşıyan türk böyükələri barədə dedikləri və Arbokun hay-ermənilər üzərinə təyin etdiyi canişini özlərinin ilk hökmdarı saymalarını etiraf etməsi deyil, məhz həmin hökmdar - canişinin Skayordi Parur adlanması faktıdır. Hay dilində “oğlu” anamlı yerdə sözü burada hay dili qramatikasına uyğun ska şəklində verilən saqa etnoniminə qoşulmuşdur. Deməli, Arbokun haylar yaşayan bölgəyə təyin etdiyi Parur adlı canişin də (saqa oğlu Parur) bayaqdan söhbət etdiyimiz saqa boyundandır. Ərbəkşad adına çin qaynağında da rast gəlmək olur.

Tarqıtayın ortancıl oğlu Arbakın tarixi qaynaqlarda dönə-dönə xatırlanan Arbak, Ərbək adlı adaşlarından və onun yad dillərdə yazılan Arbok variantından geniş danışmağa burada ehtiyac yoxdur, yalnız bunu xatırladaq ki, bu adların ilk hecası kişi, igid, ərən anamlı qədim ar~ər sözüdür. Deməli, saqat əfsanəsində Arbak adlı ikinci qardaşa “ərən bəy” semantikasi ilə *Ər-beg-çə adı verilmişdir.

Kolaksa. Saqa elatının ilk hökmdarı olan Kolaksa adında struktur elementlər əvvəlki adlardan daha şəffaf olsa da, bu adın semantik tutumu haqqında dəqiq şərh vermək xeyli çətindir. O biri qardaşlardan fərqli olaraq, Kolaksanın hökmdar seçilməsi olayı bu antroponimin daşdığı mənəvi tutumuna əlavə çalarlar yükləyir. Ona görə də, bu adın struktur elementləri ilə gerçəkləşən bütöv sözün kökləndiyi semantikada adın yarandığı tarixi çağ, siyasi qurum mərhələsi və mifoloji motiv kimi şərtləri ehtiva edən etimoloji yozum düzgün nəticə çıxarmağa yardım edə bilər. Bu baxımdan, adın ilk elementi çeşidli kol sözünün bildirdiyi mənəvi və ona qoşulan -ak//-aq şəkilçisini çözmək lazım gəlir. Qədim dövrlərdə qoçaq və qaçaq sözlərində olduğu kimi, həm isim-sifət, həm də feil kökünə qoşulub ad düzəldən bu şəkilçinin birinci funksiyası yalnız çuvaş dilində inkişaf etmiş, azər dilində isə get-gedə zəifləyib, yalnız yol-yolaq, başaq, özək, yanaq tipli

⁹²Хоренаци 1858, 147.

⁹³Евни қаунақ, 61.

sözlərdə qalmışdır, onun feildən ad düzəldən funksiyası isə güclənmişdir: qonaq, ağsaq, daraq, yaraq və sair.⁹⁴

Əgər Kolaksa adının da Sanaq, Badaq, Palak kimi digər saqat şəxs adlarına uyğun olaraq feildən yarandığını guman edib, onun kökünü gül-(mək), köl-“qoşmaq”, qıl-(maq), qol-“istəmək” və sair bu tip feillərdə axtarsaq, bu etimologiya özünü doğrultmayacaq, çünki formaca kol morfeminə yaxın olan feillərdən -aq şəkilçisi ilə düzələ bilən şəxs adlarının semantikasi yuxarıda deyilən şərtlərə cavab vermir, həm də belə şəxs adları türk onomastikasında görünmür. Ona görə də Kolaksa adının birinci modellə (isim//sifət + -aq) yarandığını söyləmək və buna uyğun onomastik vahidləri müqayisəyə cəlb etmək daha doğru olar. “Selenqe daşı” yazısında Eletmiş Bilgə kağan adına yazılmış epitaftiyada onun atası Külbeg Bilgə kağan adlanır. Külbeq, Kölbilgə və Kültegin adlarında kül//köl sözü “adlı-sanlı”, “şanlı” anlamındadır.

Göründüyü kimi, verilən adların çoxunda şöhrətli məşhur, şanlı anlamlı söz kökləri qədimdə işlənən külüg-çavlı (adlı-sanlı) deyimində olduğu kimi, Külüg-Çor, Külüg-Tiriq, Külük-Bilgə kağan adlarında da var. Yeri gəlmişkən deyək ki, saqa çarı Savlı da bu anlamlı ad daşıyır. Həmin gülüg sözünə qədim bir türk yazısında “adın eldə yayıldı, şöhrətli oldun” (yazıldı adı eldə boldun külüg - DTC, 326) cümləsində rast gəlmək olur.

Bu sözü bir türk böyüyü də başdaşına yazdırmışdır: *Tört oğlum bar üçün, bəngümin tikdi. Külüg Apa bən.* Rəşidəddin üç qardaş içindən hakimiyyət başına keçənin adını Qorı-təkin şəklində verir.⁹⁵ Çox güman ki, buradakı qor sözü yanlış yazılışla ortaya çıxmışdır və ya köl//kül sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Deyilənlərə diqqət versək, Kolaksa adının “adlı-sanlı” (kol “şan”, kolak “şanlı”) anlamı daşıyan *Köl-ək-çə praforması alınır.

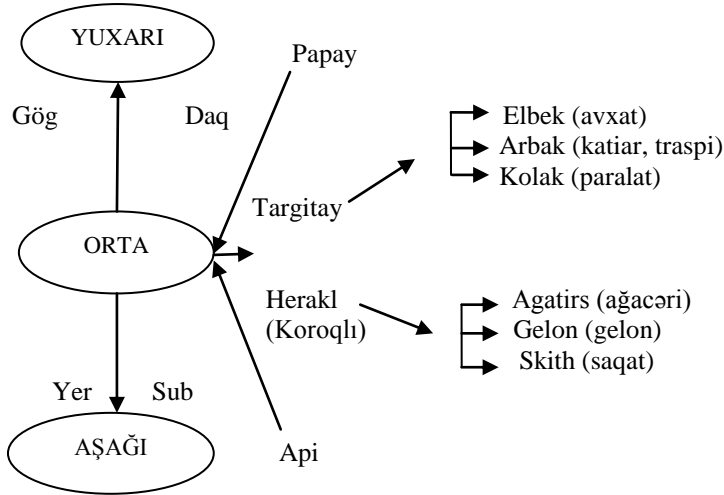
Beləliklə, demək olar ki, Herodot saqaların özündən eşitdiyi soykökü əfsanəsini yazarkən saqalar ona Tarqıtayın İlbek, Arbak, Kolak adlı oğlanlarını əzizləmə formasında söyləmiş, o da sadalanan bu mifik adları Λιποξαιζ (İlbokşa-

⁹⁴Buradaca qeyd edək ki, şumer dilində “dost” anlamında Kuli-Enlil (Enlilin dostu), Kulianna (Göyün-səmanın dostu) şəklində işlənən və rus dilində də kolleqa, kulak kimi sözlərdə özünü göstərən bizim qədim qol sözümlə yaranan adlar da Kolaksa adının şərhinə yardım etmir. Sadalanan adlarda köl-kül-köl-kül allomorfları ilə işlənən kol sözü həm də hərbi titul kimi formalaşmışdır. G.Moravçik γολαζ, sözünün hunqar titulu kimi işləndiyini qeyd etmişdir (Moravesik 1983, 345); Bunu V.Flakkın başbuğ (duktor) kimi verdiyi saqat başbuğu Kolakse (Kolaxes) adı da təsdiq edir (Дюмезиль 1990, 143); Digər ad və titullara baxaq: 1) V.Flakkın “Arqonavtika” əsərində saqa bəyi Kolakse; 2) VI əsrdə türk boyu koliat (χολιαται/χολιατων); 3) IX əsrdə peçeneq boyu kouλπeη; 4) Əski türk abidələrində şəxs adları və titullar: Kul-Apa, Köl Bilgə xan, Kulbak, Külüg çor, Külük Bilgə kağan, Külbeg Bilgə kağan, Kültegin, Külüg Tiriq, 5) Osmanlı Çağı yörük soy adları: Kulatlı, Kulak-Rəcəboğulları.

⁹⁵V.Bartold, O.Turanın qeydlərinə əsasən A.Donuk Kür vu külüg sözlərinin kökündə kü- sözünün durduğunu yazır: “Kür sözü eyni zamanda l-r ilişkisi göz önündə tutularaq, türk söz-terminləri arasında çox sax keçən kül deyimilə bağlantılı sayılmaqdadır” (Donuk 1988, 80).

is), 'Αρποξαιζ, (Arbokşa-is), Κολαξαι (Kolakşa-is) şəklində qələmə almışdır. Bu rəvayətdəki şəcərəni yunanların söylədiyi variantla birlikdə belə göstərmək olar:

Saqat soykökü əfsanəsinin hər iki variantında saqat boyları tanrıdan doğulan kişinin üç oğlundan törəyən skolot (saqa-elatı) kimi verilir. Qədim türk inanışına görə, orta qatda yaranan dünya üzərindəki insanlar yuxarının simvolu olan Göylə aşağının simvolu olan Yerin əlaqəsindən yaranmışlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Herodot bu türk kosmoqonik dünyagörüşü 2500 il bundan əvvəl qələmə alıb, ondan minil sonra artıq bu mifoloji yaddaşda müəyyən kiçik fərqlərin yarandığını, Yer-Sub kultuna yeni çalarlar əlavə olduğunu görmək olur. Belə ki, Göytürklərdə Baba-Api kultu Ecü-Apa deyimilə əvəzlənmişdir:

Üze kök tenri asra yağız yer kılntukda ekin ara kişi oqlı kılınmış, kişi oğlnta üze ecüm-apam (KT, D1). “Yuxarıda (üstdə) Göy-tanrı, aşağıda yağız Yer yarandıqda ortada (ikisi arasında) insan oğlu yaranmış, insan oğlu üzərində (isə) Ecüm-Apam”.

Herodotun qələmə aldığı mifik soykökünün saqa versiyasında Tarqitay oğullarının adlarına verdiyimiz etimoloji yozumu təsdiq edən əsas sübutları biri də oğuz boyları içində yaşayan və sonralar Rəşidəddinin “Oğuznamə” dastanında qələmə aldığı türk hökmdarı Buğraxa oğulları ilə bağlı bəlgədir. Hər iki qaynaqda verilən qardaşların daşdığı adların semantikasını eyni olduğu kimi, birinci qaynaqda

qardaşlar arasından Kölək, ikinci qaynaqda da *Költegin (Qortekin) hökmdar seçilir.⁹⁶

Herodot tarixi		“Oğuznamə” (Rəşidəddin)
*El-bəg	=	El-tegin
*Ər-bəg	=	Ər-tegin
*Köl-ək	=	*Köl-tegin

Herodotun verdiyi mifik soykökündə adı çəkilən saqat boylarını da sonrakı mənbələrdə saqa və digər türk toplumu içində görürük. Ağacəri boyları barədə yuxarıda məlumat vermişdik, gelən boyuna peçeneqlərin içində gila (Γυλα) adı ilə rast gəlirik, hətta X əsrin ortalarında bu boyun Kırqut (Κουρκουται) adlı başçısı olduğu və Alban dövləti dönəmində gel boyunun Azərbaycanda yaşaması da məlumdur. Bibliya tıras boyunu qamərlə, Xəzər xaqanı xəzərlə qohum sayır. Sonrakı mənbələrdə avxat (bəlkə abxaz?) görünməsə də, Osmanlı dönəmində yörük boyları içində tıraş-çılı (tras-pi?) və katar-beg oğulları (katiar) tayfalarını görmək olur, paralat boyunun bu sıradan kənarda qalması isə təbii haldır, çünki bu par elat, boy adı deyil, elatın yaranmasına işarədir. Beləliklə, Herodotun qələmə aldığı saqat əfsanəsinin hər iki variantı türk onomastik sistemi üçün doğmadır.

Saqat boylarından böyük bir toplumun Saqatyadan m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana qayıtması, burada dövlət qurması, Ön Asiyada Fıriqiya, Asur, Urartu dövlətlərinin dağılmasında aktiv rol oynaması, bundan sonra yenidən Azaq və Qara dəniz yaxalarına qayıtması haqqında xeyli yazılar vardır. Bunu da qeyd edək ki, Asur imperiyasının süqutundan sonra, 612-də saqatların bir hissəsi geri qayıdıb, yenidən Saqalyada qüdrətli bir dövlət qurdu. Bir əsr sonra isə (512-də) saqalların şöhrətini dünya savaş tarixinə salan Herodotun geniş təsvir etdiyi pers-saqat müharibəsi baş verdi. Sakatyada yaşayan həmin elbəyi saqaların onomastikası haqqında yuxarıda dediklərimiz onların türk boylarından olduğunu aydın göstərir. Elbəyi saqatların mifologiyası və etnoqrafiyası haqqında olan bəlgələr və yazılı qaynaqlar da onların türk olması fikrinə şübhə yeri qoymur. Yuxarıda deyilənləri xronoloji ardıcılıqla ümumiləşdirsək, saqat (saqa) boylarının mənşəyi məsələsi ilə yanaşı, m.ö. VII-VI əsrlərdə saqa-qamər boyları ilə əlaqədar Azərbaycanda yaşanan etnik və siyasi olayların məntiqi də aydınlaşar:

1. Saqa-qamər boyları m.ö. II minilin ortalarında Araz qırağında yaşayırdı. Lakin Araz qırağı ifadəsinin Doğu Anadoludan Xəzərə qədər hansı bölgəni bildirməsi aydın deyil, hər halda, bu ölkə Ön Asiyadadır. Çünki Herodot nəm Qızıl-üzən çayını, həm də indiki Araz çayını Araz adlandırır.⁹⁷ Həmin çağlarda

⁹⁶ Rəşidəddin, 2003, 73.

⁹⁷ Herodot, I.201-202, 205, 209-211, 216; III. 36; IV. 11, 40.

Kiçik Asiyada subar, kuman, qaşqay, urmu boyları vardı. Toqarma mifi, Tarqıtay soykökü əfsanəsi, Koroğlu//Herakl obrazı da burada yaranmışdı. Quzey İkiçayarası və Urmu hövzəsində də subar, quti, turuk və sair türk boyları vardı. Belə ki, o çağlarda türkdilli boyların qonşuluğunda və içində saqa-qamər boylarının Arazin yuxarı, orta və ya aşağı axarında yaşaması mümkün və təbii idi.

2. Arxeoloji bəlgələrə görə, saqa-qamər boyları m.ö XI-VIII əsrlər arası (bəlkə daha öncə) Quzeyə və Doğuya köç edir və Urmuyaxası “an üslubu” sənətinin prototipi Azaq yaxalarına və Altaya daşıyır. Sibir-Altay bölgələrində an üslubu yeni çalarlar kəsb edir və artıq m.ö. VIII-VI əsr abidələrində yenilənmiş formalarda üzə çıxır. Eyni durum Azaq yaxalarında özünü göstərir. Azaq yaxasına yeni saqa köçü (Herodotun qeyd etdiyi köç) m.ö. VIII əsrin ortalarına qədər baş verir. Bu dəfə köçün istiqaməti doğudan batıya, Xəzərin üstü ilə gerçəkləşir. Bura gələn yeni atlı köçərilər özlərindən bir-iki əsr əvvəl burada yurd salmış soydaşları qamər boyunu yerindən eləyir. Sonrakı yüzilliklərdə biri digərinin ardınca bu yolu keçən hün subar, avar, xəzər, peçeneq, kuman-qırpçaq boyları eyni olayları yaşamışlar.

3. Azaq yaxasından m.ö. VII əsrin əvvəllərində Dəryal və Dərbənd keçidləri ilə Azərbaycana qayıdan saqa-qamər boylarının bir hissəsi Kiçik Asiyanın doğu bölgələrində qədim Qaşqay ölkəsində, bir hissəsi də Urmu yaxasına qədər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində otururlar, m.ö. VII əsrin əvvəlində burada yerli soydaşları ilə birləşib, artıq böyük hərbi qüvvəyə çevrilirlər.

4. Saqa-qamər boylarının bir qismi m.ö. VII əsrin sonunda yenidən Azaq bölgəsinə qayıdırlar. Onillərlə içində olduğu yenilənmiş Ön Asiya kulturunu yenidən Quzeyə daşıyırlar və artıq Skitiya adlanan bu ölkədə hunlar gələncən saqalar üzə olurlar.

Herodot və başqa antik dövr tarixçilərinin yazılarında bu olayların VIII əsrdən sonrakı xronologiyası mübahisə yeri qoymur. Lakin ondan əvvəlki xronologiya hələ də elmdə uzun müddət mübahisəli olaraq qalacaqdır, necə ki, türklərin ilkin atayurdunu yalnız Altayda

axtaranlar həqiqəti görmək istəmir, dartışmalar davam edəcək. Mövzudan uzaqlaşmamaq üçün saqa boylarının m.ö. VII əvvəlində Azərbaycana gəlməsindən, daha doğrusu, qayıtmasından sonrakı olaylar haqqında söhbəti davam etdirək.

Herodot yazır ki, qamərləri (kimmer) Avropadan sıxışdırıb, Asiyaya qədər təqib edən skitlər Mada torpaqlarına girir, onların buradakı qüdrətini sarsıdır və burada 28 il çarlıq edəndən sonra geri qayıdırlar (1.1). Yazarın qeydlərindən bəlli olur ki, qamərlər Doğu Anadoluya, skitlər isə Dərbənd üzərindən Azərbaycana

daxil olur. Mada hökmdarı Kiaksarın asurlar üzərinə yürüşə hazırlaşdığı bir vaxtda skitlərin böyük bir ordusu Prototiy oğlu Madinin başçılığı ilə Mada dövlətinin sınırına yaxınlaşır və burada baş verən mada-skit savaşında mada qoşunu yenilir. Skitlərin Asiyada hökmrənliyi ətraf bölgələrə yayılır. Onları Fələstində qarşılayan Misir fironundan bac-xərac alıb, bu ölkəyə girmirlər (I. 103-105). Skitlər 28 illik hakimiyyəti dövründə hər bir xalqdan vergi almaqla bərabər, vaxtaşırı ətraf bölgələrə yağma yürüşlərində bulunurdular (I. 106).

Saqaların Azaq yaxasından m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana gəlməsi və həmin əsrin sonunda onlardan bəzi tayfaların geri qayıtması tarixilə Herodotun Mada tarixindən skitlərə ayırdığı “28 illik hakimiyyət” formulu özünü doğrultmur, çünki Mada eli yarananda artıq saqaların hegemonluğu öləziyirdi, bu səbəbdən bəzi saqa tayfaları geri döndü. Bu baxımdan, S.Qaşqayın qeyd etdiyi bir fikir diqqəti çəkir. O yazır: “Bizə məlum olan mixi yazılı mənbələrə görə, Skif hökmdarlığı təqribən 80 il mövcud olmuşdur”.⁹⁸ Hər halda, Saqa çarlığının adı son dəfə m.ö. 593 tarixi ilə bağlı Urartu və Mana çarlığı ilə birgə Tövrətdə qeyd olunmuşdur.⁹⁹

Saqa elinin harada yerləşməsi üzərində böyük mübahisələr yoxdur, sadəcə, Azərbaycanda qurulan bu dövlətin hüduqları və saqa elbəylərinin oturduğu ordugahın harada olmasına aid fikir ayrılıqları vardır. Bu elin sınırlarını müəyyən etmək üçün onomastik materiala, arxeoloji bölgələrin üzə çıxdığı yerlərə baxmaq və bunları yazılı qaynaqların verdiyi bilgilərlə müqayisə etmək lazım gəlir.

Azərbaycanda saqa boylarının yerləşməsinə tədqiq edən S.T.Yeremyan yazır ki, Dərbənddən keçib Kür-Araz ovalığını tutan saqa boyları oradan qəmərli sığışdırıb çıxarmış, sonra Ararat (Ağrı) vadisinə gəlmişlər, lakin burada urartuların dirənişi onları Urmu gölü və Ordubad-Culfə tərəflərinə çəkilməyə məcbur etmişdir.¹⁰⁰ Ayrı-ayrı yazarlar saqa boylarının Mil-Muğan, Qazax-Gəncə, Mxet və Gümrü bölgələrində oturmasını qeyd edirlər.¹⁰¹

⁹⁸ Гашигай 1993, 42.

⁹⁹ Јереміа, бав. 51, 27.

¹⁰⁰ Еремян 1968, 93-94.

¹⁰¹ İ.M.Dyakonov VII əsrin ortasında mada-saqa savaşının Quzey Azərbaycanda olduğunu nəzərə alaraq, saqaların Urmu gölündən Gəncəyə qədərki ərazilərdə məskunlaşdığını yazır (Дьяконов 1956, 249,251).

Saqa-qamər boylarının Azərbaycana qayıdışı tərkibində saqa, saqat, qamər etnonimləri olan xeyli toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qamər adı ilə bağlı yer-yurd adlarından yuxarıda bəhs etmişdik. Eyni durum saqaların oturduğu bölgələr üzrə də müşahidə olunur. Doğrudur, bu adların bir hissəsi Azərbaycanda sonralar sahatlı (saqatlı) boyu kimi ayrı-ayrı bölgələrə yayılmışdır, lakin bu, saqaların kiçik yerdəyişmələri ilə bağlı olub, məsələnin mahiyətini dəyişmişir. Saqa eli çağından 27 əsr keçməsinə baxmayaraq, onların buraxdığı yer-yurd adları hələ də qalır:

Şaqat (<i>saqat</i>)	Sakasena (<i>saqaşe-na</i>)
Şəki (<i>saqa</i>)	Balasakan (<i>bala-saqan</i>)
Zaqatala (<i>saqa-tala</i>)	Sahatlı (<i>saqat-li</i>)
Sakantala (<i>saqan-tala</i>)	Pir-sahat (<i>pir-saqat</i>)
Sakandərə (<i>saqan-dərə</i>)	Pirşağa (<i>pir-saqā</i>)

Onomastik bölgələri təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, iki əsr sonra Saqa elinin yerində qurulal Alban (Aran) elində gördüyümüz bir neçə türk boyu da saqa və qamərlər ilə gələ bilərdi. Quzeydən Azərbaycana qayıdanlar təkcə saqa-qamər etnonimləri ilə deyil, axına qoşulmuş digər boylar da öz adları ilə gəlirdi. Saqa-qamər boyları ilə gəlməsi şübhə doğurmayan və öncə Saqatyada “skit” boyları kimi tanınan gel (gelon), ağacəri (aqathirs) qaradonlu (melanxlen), savir-but (savromat), maskat//maskut (massaget) və sair bu kimi boyların adı türk toplumu içində sonralar da davam etmişdir. İndi Kvemo-Kartli deyilən qədim Gögər (Γωγαρηνή) bölgəsi də saqa-qamər boylarının bir bölümü kimi gəlib burada yerləşən gögər (göy-ər) boylarının adından qalmadır.

Görünür, Alazan (Qanıx) çayının adı da saqa-qamər boyları ilə bağlıdır. Belə ki, burada “böyük və ya yuxarı çay” anlamında Alüzən//Alaüzən çayadı açaq görünür.

Dağıstanda belə Al-özən və Buqlen-özən çayları vardır.¹⁰² Dağıstanın Utamış adlı kənddən keçən Qamri-özən çayı da, olsun ki, “qamər-çayı” etnohidronimi kimi qamərlərdən qalan nişanədir. Strabonun Sakasena, hay qaynaqlarının Şakaşen kimi qeyd etdiyi bölgə adını biz Saqaçı şəklində bərpa edirik. Belə ki, sarıca (sarıcalı), kambica kimi boyadlarında olduğu kimi, saqaca formasının olması təbiidir. E.Herzfeld skuth//skuð adını da skuça şəklində bərpa etməyi təklif etmişdir.¹⁰³

¹⁰²OK, 193.

¹⁰³Herzfeld 1947, 713; Akkad dilinin asur-babil dialektlərində s//ş/ts fərqləri yabançı sözlərdəki ç//ş səslərini dəqiq ifadə edə bilmir. Belə ki, aşquz//işquz deyimlərini ortaya çıxaran *skuða formasının saqaların 07 dilində skuça ola bilməsini deyən E.Herzfeld haqlı görünür.

Tarixi coğrafiya bəlgələrinə görə, batıda qamər, quzeydə gögər və kambice, doğuda alban-aran, kaspi, maskut, güneydə isə Mana boylarından olan sangi-but (zəngi boyu), puluadi (polad) və sair boylarla əhatə olunmuş saqalar, yuxarıda verilmiş etnik-coğrafi xəritədə olduğu kimi, əsasən, batıda müasir Gümrü, doğuda Mingəçevir və Mil düzü, quzeydə Borçalı, güneydə İrəvan və Naxçıvanı da içinə alan, Urmu gölünəcən olan ərazilərdə yerləşirdi.

Bu durumda saqaların yerləşim mərkəzi Göycə ətrafı ilə tarixi Sakasena (Saqaçe-na) sayıla bilər. Arxeoloji bəlgələr də həmin mərkəzi göstərir. Belə ki, S.Yesayan və M.Poqrebovanın Güney Qafqazda saqa arxeoloji bəlgələri üzrə apardığı tədqiqatın nəticəsi kimi ortaya çıxan bu xəritə saqa boylarının yerləşdiyi məskənləri və yuxarıda deyilənləri açıq göstərir.¹⁰⁴

Göründüyü kimi, Saqa elinin sınırlarından dışarıda qalan qonşuları quzeydə qafqazdilli xalqların bölgələri, batıda Qamər bəyliyi, güney-batıda

Urartu, güneydə Mana (sonralar Mada) dövlətləri idi. Asur dövləti ilə Saqa elinin sınırı yox idi. Beləliklə, Mana elinin quzey qonşuluğunda Güney Azərbaycanın quzey-batı bölgələrini, Quzey Azərbaycanı əhatə edən daha bir türk dövləti qurulmuşdu. “İlk dəfə Azərbaycanın ərazisində hər iki tərəfi birləşdirən dövlət meydana gəlmişdi” -

deyən Azərbaycan tarixçiləri Arazın sağ və sol yaxalarını içinə alan Saqa elinin əhəmiyyətini düzgün dəyərləndirmişlər.¹⁰⁵

Strabon saqa boylarının Azərbaycana gətirdiyi yer-yurd adlarından biri haqqında belə yazır: “Kimmer (qamər) və trerlər kimi sak (saqa) boyları da yaxın və uzaq məsafələrə axınlar edirdi. Belə ki, onlar Baktriyanı işğal etmişdi və Armeniyanın yaxşı torpaqlarına yiyələnib, oranı öz adları ilə Sakasena adlandırmışdı”.¹⁰⁶ Təkcə bu fakt kifayətdir ki, Herodotun Azərbaycana “gətirdiyi” skitlərin özlərinə saqa deməsi aydın olsun. Yazar özü də qeyd edir ki, skitlər Asiyada sak (saqa) adlanır.

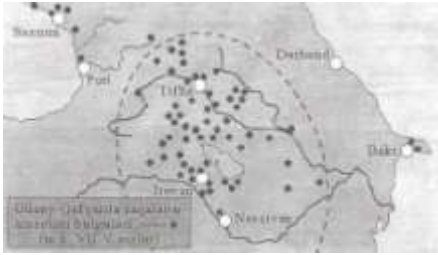
¹⁰⁴ Есаян - Погребова, 1985, 20

¹⁰⁵ АТ, 1994, 105.

¹⁰⁶ Страбон, XI. VIII. 4; Yazar Orta Asiya skitlərindən danışarkən qeyd edir ki, Kaspi dənizindən başlayaraq dailər (aparna, ksandiy, pissur), massaqet və sakalardan savayı, əksər boylar (asi, pasian, toxar, sakaravlı) öz adları ilə deyil, ümumi “skit” adı ilə tanınır (Страбон, XI. VIII. 2).

Saqa elinin sosial və siyasi qurumları, tarixi coğrafiyası Dədə Qorqud bolarının federativ siyasi qurumunu və coğrafiyasını əks etdirir. İç Oğuz və Dış Oğuz bölgüləri saqa-qamər boylarının bölgüsünü xatırladır. Saqa-qamər boylarının birlikdə “Qalın Oğuz eli” adlanması da mümkündür. Hər halda, İç Oğuz ilə Dış Oğuz boylarının Azərbaycandakı savaşı antik yazarların qeyd etdiyi saqalarla qamərlərin və ya saqalarla mana türklərinin savaşı idi. Dirsə xan da saqa-qamərlər kimi “qımız sağdır”. Bu da maraqlıdır ki, bizə çatan “Dədə Qorqud” kitabı sonralar Axıska adlanan Aq-Saqa türklərinin dialektində qələmə almışdır.¹⁰⁷ Yuxarıdakı xəritə-sxemlərdə saqa boyunun batı sınırı Axıska yurdunda verilir, qədim türk dilində ağ sözü isə “batı” anlamını bildirir. Beləliklə, Aqsqa “batıdakı saqa” deməkdir.

Yuxarıda Tarqıtayoğulları, Herakl-Koroğlu paraleli, “elbəyi saqalar” və “Qamər bəyliyi” haqqında deyilənlər; onlara aid etnoqrafiya, mifologiya, dil və

onomastika bu qımız içən saqa-qamər boylarının yaşadığı olayların oğullarla bağlı olduğunu aydın göstərir. “Oğuz zamanı” deyimində arxaik qat Oğuz-xan çağından Tarqıtay dönməni (m.ö. XV) aiddirsə, həmin deyim sonrakı qatı mənəz Alp Ər Tunqa çağından saqa-qamər çağına (m.ö. XIII-V əsrlər) qədər davam edən zamana köklənmişdir.

Saqa-qamər qəbirlərində aşkar olunan uzunboylu insanlar xalq arasında “oğuz ölüsü” kimi dəyərləndirilsə və Avropada məşhur skit kurqanı “Oğuz kurqanı” adlanırsa, bunu təsadüfi uyğunluq saymaq olmaz.

Hay tarixçisi Zaxari Kanakertsi “Bayat boyunun eliqamarlu (qamərli-eli) soyundan Apaq adlı bir kişi” deyimini işlətmişdir.¹⁰⁸ Buradakı bayat və qamər ilişkisi dolayısı ilə Dədə Qorqud boylarında əks olunmuşdur. Belə ki, Qorqudun özü qam ərlərin varlığı sərgilənən “tanrı” anlamlı bayat boyundandır və qamər etnonimində “şaman” anlamlı qam sözü Kam-büre bəyin adında zəif görünsə də, Qam-qan oğlu Bayındır xanın “ulu şaman” (qam-xan) soyundan olması həmin anlamı qabarıq verir.

Daha çox saqa və kuman boylarının etnoqrafik göstəricilərindən biri dünyasını dəyişən soylu bəylərin anıt daş heykəllərdir. Ukraynada bulunan bu anıt daş heykəldə olduğu kimi, onların harada tapılmasından asılı olmayaraq, əksərinin “sağ əlində bardaq, sol əlinin isə kəmərdə olması” pozası bir kanonik xarakterə malikdir. Öncə qeyd etmişdik ki, belə anıt daşların hələlik ən qədim nümunəsi

¹⁰⁷ Ak-Saka qalası (KDQ, I. 157); Bölgənin Ak-Sıka şəklində adı XIV əsrəçən qalmışdı. “Əmir Teymur Göycədən Alınca qalasına gələndən sonra, 1394-cü ilin avqustunda Ak-sıka bölgəsinə ordu göndərir” (Kırzioğlu 1992, 153).

¹⁰⁸ Канакерци 1969, 154.

Qobustanda 3 №-li kurqanda, sonrakı nümunəsi isə qədim Kuman bəyliyinın qonşu bölgəsi olan müasir Hakkarıdə tapılmışdır; anıt daşın prototipləri olan bu buluntulardan birincisi m.ö. III, o birisi də m.ö. II minilliyin son əsrlərinə aiddir.

Ön Asiyadan doğu və quzey yönlərə aparılan bu daş heykəl gələneyi Azərbaycanda da davam etmişdir. Nə yazıq ki, nadanlar bunların əksərini dağıtmış, Azərbaycan tarixçiləri isə bu heykəllərin məhvinı ürəkəğrısı ilə qeyd etməklə kifayətlənmişlər.¹⁰⁹ Bu yaxınlarda Doğı Anadoluda torpaq altından çıxarılan daşbaba Van muzeyində saxlanır. Bu abidə m.ö. II minilin son əsrlərində həmin bölgədə asur qaynaqlarınının qeyd etdiyi saqa və ya kuman boylarına aiddir. Eyni pozalı hər üç daşbabanın müqayisəsi aydın göstərir ki, xronoloji baxımdan bu gələnək Avropadakı Qırpaq çölünə və Sibirə Ön Asiyadan aparılmışdır.

Saqa-qamər etnoqrafik bəlgələrindən biri də onların içində geyim və papaqlarına görə seçilən “qara-donlu” və “şış-papaq” etnonimlərilə verilənlərdir. Azərbaycanda qaradonlu, qarapapaq boyları müxtəlif bölgələrdə göründüyü kimi, “şışpapaq” etnonimi ilə tanınanları da yunan yazılan ordokorubant, qədim pers yazıları isə tıgraxauda şəklində saqa-qamər çağında onların yaşadığı bölgələr üzrə qeyd etmişdir:

Müxtəlif bölgələrdə ortaya çıxan rəsm əsərlərində şışpapaq saqa və qamər döyüşçülərinin papağı sonralar hun, kuman boylarında göründüyü kimi, azər türkləri içində də geniş yayılmış və XX əsrəcən davam etmişdir. Tadeuş Wasilewski yazır ki, bulqarların başında qoyun dərisindən hazırlanmış “şış papaq” olurdu.¹¹⁰

Saqa eli çağında Azərbaycan iqtisadi durumuna görə inkişaf etmiş ölkələrdən sayılırdı. Belə ki, burada suvarma kanallarının çox olması, əkinçi boyların əldə etdiyi taxıl məhsulları, inkişaf etmiş üzümçülük, bağ-bostan haqqında yazılı qaynaqların verdiyi məlumatlar arxeoloji araşdırmalarla təsdiq olunur. Azərbaycanda heyvandarlığın

inkişafı üçün də təbii şərait vardı. Qaynaqlar burada iribuynuzlu mal-qara ilə yanaşı, qoyunçuluğun geniş yayılması, özəlliklə, böyük ilxılar və atçılıq haqqında xeyli bilgi verir. Dulusçuluq, dəmirçilik sənətinin inkişaf səviyəsini göstərən arxeoloji tapıntılar da əksər bölgələri əhatə edir. Saqa eli çağına aid Güney Qafqaz

¹⁰⁹AT, 1996, 173-174; Göyüşov 1986, 107.

¹¹⁰“czapki nosili wysokie” (HB, 1987, 37)

arxeoloji materialları içində xeyli an üslublu bəzək əşyaları vardır. Bunların sırasında, özəlliklə Həsənqala və Mingəçevir qazıntılarında ortaya çıxmış qolbağları diqqəti çəkir.¹¹¹

Saqalar tunc dövrünün dəmir dövrü ilə əvəzləndiyi çağlarda m.ö.VIII əsrdə siyasi meydana çıxmışdı. Tərkibində xeyli dəmirçi sənətkarlar olan saqaların silahları təkmilləşdirməsi üçün gözəl şərait yaranmışdı. Bu imkandan bacarıqla bəhrələnən saqa döyüşçüləri artıq ox ucluqlarını dəmirdən tökürdü. Dədə Qorqud oğuzları da buna “dəmrən” deyirdi. Saqa oxçuları minil boyu ətraf ölkələrin döyüşçülərinə örnək olmuşdu. Onlar Azərbaycana gələndə mada gəncləri oxatma sənətinin sirlərini saqa oxçularından öyrənirdilər. Ksenofont pers şahı Kuruşla bir saqa süvarisi arasındakı olayı, onun oxatma məharətini, həm də açıqürəkli olmasını oxunaqlı sözlərlə təsvir etmişdir.¹¹²

Voronejə yaxın kurdanda tapılmış bu gümüş qab üzərində Herodotun Tarqitayla bağlı qələmə aldığı soy-kökü mifi əks olunmuşdur.¹¹³ Ortada Tarqitay böyük oğlu Elbæg (El-tegin) ilə, aşağıdakı fraqmentdə ortancıl oğlu Ərbæg (Ər-tegin) ilə, yuxarıda qabın üzərindəki şəkildə isə Tarqitay hələ saqqalı olmayan kiçik oğlu Kөлək (Köl-tegin) ilə təsvir olunmuşdur. Oğuz-xan çağından yay hakimiyyət simvolu olduğu kimi, Tarqitay da oğuz-türk dövlətçilik gələniyinə uyğun olaraq, hökmdar seçilən kiçik oğluna burada yay verir.

Qobustan
Kurqan №3

Qırğız elində
türk bəyi

Avropada saqa
bəyi

Güney-Doğu
Anadolu daşbaba

Azərbaycanda yaranmış Saqa elinin ərazisində Azaq yaxasından qayıdan saqalardan öncə yaşayan boylar, buranın əvvəlki etnik durumu haqqında yazdı bəlgələr əsasən urartu dilindədir. Bu ərazilərin batı sınırları Urartu dövlətinin əsas bölgələri olduğundan, bəzi asur qaynaqlarında qeyd olunan yer-yurd adlarını da

¹¹¹ Дьяконов 1956, 254; Есаян - Погребова 1985, 104, 127.

¹¹² Ксенофонт, 1976, (Киропедия VIII. III. 26-33).

¹¹³ Раевский 1977, 15.

nəzərə almaq lazım gəlir. Arazın sol yaxaları Urartu tərəfindən işğal olunanda İrəvan bölgəsi “Aza ölkəsi” adlanırdı.¹¹⁴ Gümüş qab üzərində Urartu çarı I Arqıştinin (786-764) saqaların vaxtında *az* adlı boyların bu bölgəsini sonralar Strabon Azar (Azər) adı verir.¹¹⁵ Urartu yazısında Arazdan yuxarıda azər (az), ulduz (ultuza) boylarının yaşadığı bu ərazilər “Kuarlı ölkəsi” də adlanırdı.¹¹⁶ Göycə hövzəsinə bir neçə dəfə yürüş edən urartular burada Uduri-Etiuni, Ku-Albani, Kürün yuxarı axarında Kuriani bölgə adlarını qeyd etmişlər. Göycənin batısında verilən luer boyadı sonralar burada loru (Pənbək) adında görünür. İqa(ni) bölgəsi başçısının Kapur(ini) adı daşması da diqqəti çəkir.¹¹⁷ Kapur və Qapur şəklində yazılan qədim adların türkcə olması isə şübhə doğurmur.¹¹⁸

*Saqa (skit)
döyüşçüsü*

Qamər atlısı

*Avropada Kuman
atlısı*

Beləliklə, Saqa elinin yarandığı mərkəzi bölgələrin əvvəlki əhalisi içində az (azər), ulduz, alban, kuər adlı türk boylarının yaşadığı bəlli olur. Saqa eli batıda qamər, subar (sper), matien, güneydə isə mana boyları ilə əhatə olunmuşdu. Saqa eli dağılıandan sonra saqa boylarının çoxu Azərbaycanda qaldı. K.V.Trever doğru olaraq yazır ki, skitlərin (saqaların) sonrakı nəsilləri Alban ittifaqına daxil oldu.¹¹⁹ Plini (VI. 13. 18-39) və Tasit (Ann. II. 68) albanların qonşuluğunda saqa boylarının yaşadığını qeyd etmişlər. Hay qaynaqları da Xəzər yaxasındakı Maskut (massaqet) çarlığını Alban ilə qonşu verir.¹²⁰ Arrian yazır ki, İskəndərə qarşı vuruşan Daranın ordusunda Atropatın başçılıq etdiyi mada qoşununda sakesin,

¹¹⁴ Арутюнян 1970, 156, 343.

¹¹⁵ Страбон, XI. 14.3.

¹¹⁶ Меликишвили 1954, 57, 65-66.

¹¹⁷ УКН, 155.

¹¹⁸ Saqa elinin mərkəzi bölgəsi olan Göycə gölünün güney yaxasında tapılmış aramey əlifbası ilə azər dilində yazılı daş m.ö. II əsrə aiddir. (“Yeni Azərbaycan” qəz. 26 yanvar, 2005).

¹¹⁹ Тревер 1959, 49.

¹²⁰ Еремян 1966.

kadusi və alban əskərləri vardı.¹²¹ Göründüyü kimi, Azərbaycanda qurulan Saqa elinin ərazilərində öncə türk boyları yaşadığı kimi, ondan sonra qurulan Alban elində də həmin boylara qoşulan saqa və saqalarla gəlib, burada məskunlaşan digər türk boyları vardı. Onlardan qalan türkcə sözlər, onomastika bunu deməyə haqq verir. Ona görə də Strabonun Alban elində verdiyi 26 boydan çoxunun türklər olması şübhəsizdir.

Güney Qafqazda an üslublu saqa bəzək nəsənləri

Saqa elinin siyasi durumu qonşu dövlətlərlə əlaqədə aydın görünür. Saqa-qamər ilişkilərindən yuxarıda bəhs etmiş və bunların qohum boylar olduğunu söyləmişdik. Qamər başbuğu Tuğdameni Saqa və Qutium çarı ünvanı ilə verən asur yazısı da bunu təsdiq edir. Büsütun yazılarında da elam-pers variantlarında saqa, akkad variantında isə qamər yazılmışdır.

Saqa eli Urartunun zəbt etdiyi Urmu və Göycə gölləri arasındakı ərazidə qurulmuşdu. Hətta tarixi bəlgələr olmasa belə, məntiqə görə, saqalar dövlət qurmaq üçün urartuları bu torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmalı idi və bu olaylarda “yerli xalqlar da saqalara kömək edirdi”.¹²²

Asur ordusunda 670-ci illərdə qamər muzdlu əskərləri görünür.¹²³ Bu siyasəti saqa bəylərilə də qohum olmaqla qurmaq istəyən asur çarları hər vasitəyə əl atırdılar. Qamər bəyləri kimi saqa elbəylərinin də urartulara nisbətən, asurlarla münasibətində ziddiyət vardı. Bu boyların bəzi soyları öz bəylərilə Asura qarşı olan Mana və Mada qüvvələrinin yanında idi. Lakin Asur çarının qızı ilə evlənən nüfuzlu saqa bəyi Partatu və sonralar onun oğlu Madi asurlarla müttəfiq olub, dağılmaqda olan Asur dövlətinin ömrünü xeyli uzatdı.

İ.M.Dyakonova görə, Kiçik Asiyanın batı bölgələrini tutan qamərləri də oradan bu Madi sıxışdırıb çıxarmışdı.¹²⁴ Görünür, sonralar asurlardan istədikləri vergini ala bilməyən saqalar Asur dövlətinə qarşı Babil-Mada ittifaqına qoşulmuşdu.

Saqa-Mana əlaqələri dostluq və müttəfiqlik şəraitində davam edir. Asurlar 670-lərdə manalılara yardım edən saqa bəyi İşpakayı məğlub etdiklərini yazırlar.¹²⁵

¹²¹ Арриан 1962, 110 (III. 8.4).

¹²² Арутюнян 1970, 331.

¹²³ АВИИУ, №66.

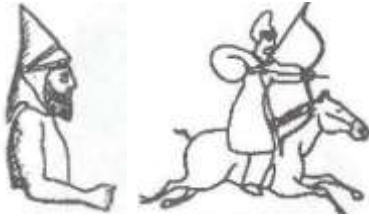
¹²⁴ Дьяконов 1956. 234

Saqa bəylərilə Mada çarlarının münasibəti isə təzadlarla müşayət olunur: əlaqələr gah dostluq-müttəfiqlik, gah da düşmənçiliklə davam edir. Saqaların ilk gəlişində, Herodota görə, bunların arasında savaşı baş vermiş və saqalar məğlub olmuşlar. Sonra saqalar Madadan bac alaraq, onları uzun müddət dəstəkləyir, VII əsrin 30-20-ci illəri arasında isə Kiaksar qonaqlığa dəvət etdiyi saqa bəylərini öldürür və bundan sonra bəzi saqa tayfaları Quzey Qafqaza qayıdır.

Saqa-Mada əlaqələri minil sonrakı pers-suvar əlaqələrində olduğu kimi cərəyan edir. Mada imperiyasının qurulmasında saqa qüvvələrindən istifadə olunur. Lakin imperiyanın başına keçən perslər yalnız saqa qüvvəsindən istifadə etdikləri çağlarda onlara yaxşı münasibət göstərmişlər, əksər hallarda isə ən qatı düşmən mövqeyində durmuşlar. Hətta, perslər nə vaxt saqa döyüşçülərinə qələbə çalmışsa, hər il həmin qələbə gününü bayram edib şənələnmiş və bu şənliyi sakeya adlandırmışlar. Strabon iki müxtəlif bölgədə belə sakeya olayını göstərir; Qara dənizin güneyində Kappadokiyanın Zel şəhərində perslər saqaları qıranda, bir də Kuruşun hiylə ilə qurduğu tələyə düşərək, başı içkiyə qarışan saqaların qətl olunduğu gün.

Bura qədər deyilənlərə bunu da əlavə edə ki, elmi ədəbiyyatda saqa dili üzərində gedən mübahisələr artıq bir Sıra nəticə əldə etməyə imkan verir. Belə ki,

Hun döyüşçüsü
(Худяков, 1986,
198)

Şışpapaq saqa
(Persepol relyefi)

antik çağın yazarları yaşam tərzi oxşar olan müxtəlif dilli tayfaları skit adı ilə vermişlər. Qaynaqların verdiyi bir sıra saqa hökmdarlarının adı Qonur (Qnur), Ata (Atey), Dəmir (Tamiris) Tumruz (Tomiris), Ərquət (Arqot), Savlı (Savli) türk boyları, o cümlədən azərlər içində işləkdir.

Çox güman ki, böyük ərazilərə yayılmış bu tayfaların içində irandilli (oset və b.), qafqazdilli və finuqordilli boylar

Quzey Qafqazda, monqoldilli tayfalar isə Güney Sibir bozqırlarında vardı, lakin bu da bəllidir ki, dövlət quran “elbəyi skitlər” türk idi və onların dilindən qalan sözlər də türkcədir.¹²⁶ Hətta qədim yazarlar belə sözlərdən bəzisinin hansı anlamda işlənməsini qeyd etmişdir:

¹²⁵ АВИИУ, №63; №65.

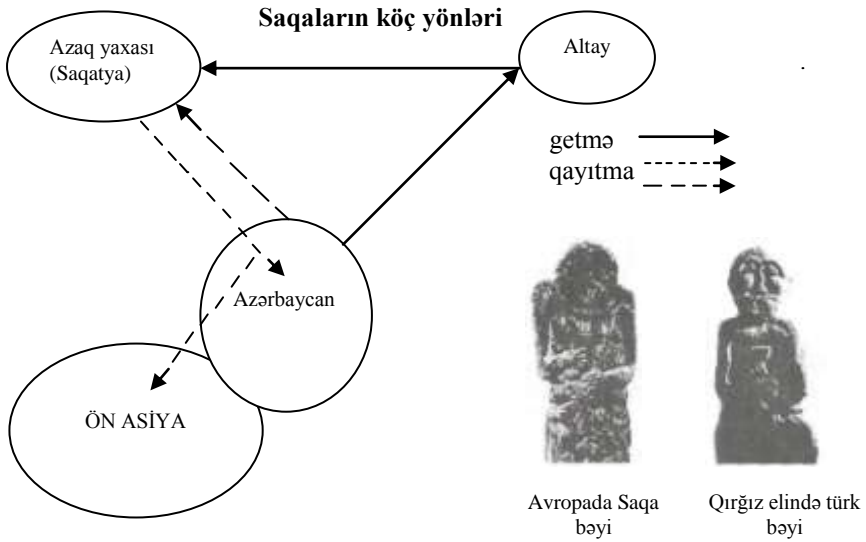
¹²⁶ Tissagetlərin qonşuluğunda turki adlı boyun yaşadığını yazan I əsr yazarı Pomponi Mela amazonkaların bölgəsində oturan bir boyun adını da gyunaykokratumen kimi verir (АИОСК. 100); Göründüyü kimi, burada etnonim deyil, həmin boyun inanc gələniyi əks olunmuşdur: “Gün-Ay-Gök yaratu men” və ya “Cün-Ay, Gök Yer atum”.

- barđı - getdi, "qaçdı" (Pompey Troq)*
tirmen - itirilmıř, "qovulmuř" (Stefan Bizantlı)
**itirmen*
ıppak - əppək, "pendir" (Hippokrat, XCIV)
tape - təpə, Qamər-təpə (Kimmerios tapos)
kape - qapı, Kerç şəh. qədim Pantikape adı "Qara dənizə (Ponta) açılan qapı" anlamını bildirir
kartař - qardař, Karthas(is), m.ö. IV əsrdə saqa elbəyinin qardařı (Kursiy Ruf)

Beləliklə, m.ö. II minildə Araz yaxasında ya saqa boylarının m.ö. VIII əsrdə doğuda və Azaq yaxasında görünməsi, Dunay çayından Çin səddinəcən 7 min kilometr olan bir ərazidə iz qoyması onların köç yönünü göstərməklə bərabər, həm də saqaların tərkibində müxtəlif türk boylarının olduğunu sərgiləyir. Zaman-zaman bu boyların adı (hun, avar, subar və s.) ortaya çıxır.

Altay-Sibir bölgələrindən Azaq yaxasına gələn saqalar burada soydaşları qamərləri yerindən çıxardır və onların ardınca m.ö. VII əsrin əvvəlində Azərbaycana gəlir, daha doğrusu qayıdır. Azərbaycanda saqa boylarının qurduğu Saqa eli təxminən 80 il (m.ö. 670-590) davam edir.¹²⁷ Qüdrətli saqa elbəyləri Ön Asiya ölkələrindən vergi alır. Onların axınları Urartu-Asur kimi dövlətlərin də dağılmasına səbəb olur. Artıq bəzi saqa bəyləri üçün Azərbaycan əhəmiyyətini itirirdi. çünki burada Mada kimi nəhəng bir dövlət yaranmaqda idi. Ona görə də onlardan bəziləri öz tayfaları nə Azaq yaxasına qayıdıb, orada yeni Saqatya elini qururlar.

¹²⁷ Дьяконов 1956, 272-273.

Arada 1500 il fərq olsa da, kanonik gələnk dəyişməmişdir

Saqa filosofu Anaxars

Yunan-latin qaynaqlarında Azaq və Qara dənizin yaxalarında yerləşən Saqa çarlığı barədə daha çox məlumat verilir. Buradakı əkinçi və maldar saqalardan bəhs olunur, özəlliklə hakim saqaların (elbəyi saqalar) dövlət quruluşundan, sənətkarlığından, etnoqrafiya və mifologiyasından xeyli bilgi verilir. Saqaların hakim sülalələrinin türklüyü hələ orta əsrlərdən elm aləminə bəlli idi. Min illik bir dövrü əhatə edən Bizans mənbələri isə həmişə saqalardan türk xalqı kimi bəhs etmişdir. Bu baxımdan, antik çağ yazarlarının ulu saqa (türk) filosofu Anaxars haqqında dedikləri türk fəlsəfi fikir tarixi kimi diqqəti çəkir.

Bir ucu Altay, bir ucu Karpat dağlarına dolanan sınırları, əski dünyanı çalxalayan təpərli döyüşçüləri və dünya mədəniyyətinə verdiyi sənət inciləri ilə tarixin yaddaşında dərin şırımlarla iz qoyan Saqa elatı təkcə özünün möcüzəli köçəbə gələnlə deyil, həm də antik dünyanın “Yeddi müdrik” sırasına verdiyi bu türk bilgəsi (filosofu) şahzadə Anaxarsisi ilə də öyünməyə haqqı vardır.

Lakin bu ulu filosofun soydaşları o çağlarda onunla nəinki öyündü, hətta “dönük” adlandıraraq onu öldürdülər, adını çəkməyi qadağan etdilər. Bu etnik əxlaqı

indi biz çətin qavrayırıq, lakin o çağın türk psixologiyası, türk törəsini qoruma gələnəyi daha sadə idi: böyüklüyünü qorumaq istəyirsənsə, içinə düşmən millətin adət-ənənəsini, əxlaqını buraxma. Bu xəbərdarlığı Anaxars faciəsindən min il sonra Orxon abidələri də təkrar edirdi. Türk törəsi (qanunu) hər şeydən üstün idi.

Anaxars isə saqa elatının müqəddəs qanununu pozmuşdu; ocaq başına yad elin əxlaqını gətirmiş, yabançı adət ilə ibadət etmişdi. Ona görə də Herodot saqalardan Anaxars haqqında soruşanda onlar adını belə çəkmək istəmədikləri adamı tanımadıqlarını demişdilər.

Batıda isə onu yaxşı tanıyırdılar.¹²⁸ Fəlsəfə elmini öyrənmək üçün öncə Solonun tələbəsi olmuş, sonra məşhurlaşmışdır. Onun həyatı və yaradıcılığı barədə Herodot, Platon, Strabon, Plutarx, Laertli Diogen kimi onlarla dahi öz əsərində məlumat verir. Anaxars, Abar və öz sadəliyi, təvazökarlığı və ədalətli olması ilə seçilən bu cür digər adamların yunanlar tərəfindən hörmətlə qarşılandığını vurğulayan Strabon saqat (saqa) boylarının sadə həyat tərzindən danışarkən onların xasiyyəti barədə özündən əvvəlki müəlliflərdən bu sitatı gətirir: “Anaxarsı müdrik adlandıran Efor deyir ki, o, saqa boyundan idi, ağılına və saf əxlaqına görə Yeddi Müdrikdən biri sayılırdı”.¹²⁹

Anaxarsın fəlsəfi görüşləri, didaktik fikirləri, zərb məsələ çevrilmiş deyimləri, müdrik kəlamları, elmi əsərləri barədə xeyli məlumat vardır. Onun əsərləri bizə gəlib çatmasa da, antik yazarların əsərlərində onun yaradıcılığından bəzi iqtibaslar vardır. Nə yazıq ki, Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixindən bəhs edən alimlər xalqımızın soy-kökündə dayanan saqaların bu ulu filosofundan xəbərsizdirlər. Halbuki, Anaxars haqqında dissertasiya yazmaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Elə mənim bu öləri qeydlərim filosoflarımızı, xüsusilə gənc tədqiqatçılarımızı maraqlandıрмаq məqsədi güdür. Qoy gənc alimlərimiz görsünlər ki, bizim fəlsəfi fikir tariximizin qaynağı Orta əsrlərə deyil, miladdan öncəki minilliyə gedib çıxır.

Qədim yunan filosoflarından bir neçəsi hələ öz çağdaşları tərəfindən “Yeddi müdrik” adıyla vəsf olunmuş, Onların elmi-fəlsəfi fikirlərinə dərin şərhlər verilmiş, didaktik söyləmlərinə çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Antik ədəbiyyatın klassik gələnəyi həmin filosofların sayını yeddi saxlasa da, zaman-zaman “yeddilik” tərkibinə başqa mütəfəkkirlərin də adı düşmüşdür. Lakin bir neçə aqilin adı bu siyahıdan əskik olmamış, tərkibi dəyişdirən müxtəlif şərhçi və yazarlar həmişə onların adını “Yeddi müdrik” sırasında saxlamışdır.

Müxtəlif siyahılarda adı təkrar olunan həmin müdriklər (Fales, Biant, Solon, Anaxars, Pittak) miladdan öncəki VII-VI yüzillərdə yaşayan görkəmli

¹²⁸ Azər xalqı, 2000, 98-102.

¹²⁹ Страбон, VI. 3. 9.

filosof və dövlət xadimləridir. Bu sırada adları çəkilən Xilon, Pifaqor, Ezop Kleobul, Akusilay da dövrünün məşhur şəxsləri idi.

Müdrüklərin müxtəlif məclislərində Anaxarsın Krezlə, Solonla (640-560), Ezopla, Faleslə (624-546) və digər aqillərlə dialoqu, deyişməsi, söhbəti tarixi mənbələrdə təsvir olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu görüşlərdə Anaxarsın mövqeyi daha yüksək məhəbbətlə qələmə alınmışdır. Bu da maraqlıdır ki, Krezlə söhbətində stoiklərin dünyagörüşü Anaxarsın dilindən verilir, Anaxarsın özünün yazdığı 10 məktubda isə kiniklərin baxışı əks olunur. Hər iki halda saqa və hellin (yunan) dünyabaxışı qarşı-qarşıya qoyulur və saqa filosofunun aydın məntiqi adamı valeh edir.

Hellinlilərin Anaxarsa olan böyük hörməti Siciliyalı Diodorun “Kitabxana” əsərində bariz şəkildədir. Müəllif Lidiya şahı Krezə qonaq gedən müdrüklərdən Biantın, Solonun, Pittakın və Anaxarsın söhbətlərini “Anaxars Krezin yanında” başlığı altında verir və göstərir ki, qonaqlıqda Krez ilk müraciəti müdrüklərin yaşlısı (ağsaqqalı) Anaxarsa edir.

İlk dəfə “Ümumdünya tarixi” əsərini yazmış Efor da Anaxarsı yüksək qiymətləndirmiş, ikidəli lövbəri, yanar qovu və fırlanan dulusçu çarxını onun kəşfi kimi vermişdir. Əlbəttə, bu kəşflər Anaxarsdan xeyli qabaq Hellində məlum idi. Strabon da yazır ki, bu saqa müdrükinin qeyri-adi təmkininə və ağılına söz yoxdur, lakin həmin dulusçu aləti hələ Homerin əsərində təsvir olunduğundan onun kəşfini Anaxarsla bağlamaq düzgün deyildir. Ola bilsin ki, Efor həmin kəşflərin Anaxars tərəfindən Afinada saqasayağı təkmilləşdirilməsindən danışıq.

Plutarx özünün məşhur “Süfrə başında söhbətlər” əsərinin “Yeddi aqilin ziyafəti” bölməsində Anaxarsın hazırcavablığını maraqlı detallarla vermiş, hətta onun Ezop kimi çoxbilmiş bir aqilin atmacalarına ağıllı cavabını məhəbbətlə təsvir etmişdir.¹³⁰

Korinf tiranı Periandrın (m.ö. 677-585) təşkil etdiyi məclisə gələn Fales görür ki, tiranın qızı Yevmetida balkonda oturmuş Anaxarsın başını barmaqları ilə darayır. Fales deyir: “Çox yaxşı, ona sığal ver ki, əziz qonağımızın sifəti bizə qorxunc və qəzəbli görünməsin”.

Falesdən soruşanda ki, bu qız nə üçün Anaxarsa belə nəvaziş göstərir? Fales izah edir:

- Anaxars sağlam düşüncəli və dünyagörmüş adamdır və bu qıza Skifiyada adamların nə yeməsi, xəstəliklərin necə sağaldılması barədə həvəslə bilgi verir; indi də mənə elə gəlir ki, onu əzizləyib, sığallayır, həm də onun söylədiklərini eşidib, öyrənir.

Plutarx daha sonra, məclis vaxtı olan söhbətləri, ev, ailə mövzusunda mübahisədə Ezopun atmacasına ağıllı cavab verən Anaxarsın şərhini və onun ruh

¹³⁰ Плутарх, 1990, 244

haqqında, ruhun Tanrı ilə insanlar arasında vasitə olması barədə fəlsəfi görüşlərini təsvir edir. Anaxars nitqinə belə yekun vurur:

- “Tanrı öz iradəsini od, su, külək, bulud, yağış kimi vasitələrlə gerçəkləşdirirsə, birini xilas edib, doydurur, digərini məhv edirsə, onda digər canlıların mövcudluğunun onun iradəsindən kənar təsəvvür edilməsi qəribə olardı. Ən gerçəyi isə onların tanrı qüdrətindən asılı olub ona xidmət etdiyini, tanrının istəyinə uyğun hərəkətə gəldiyini düşünmək olar, necə ki, yay saqanın, lira və fleyta da hellinin istəyinə uyğun cavab verir”.¹³¹

Diogen deyir ki, Anaxars saqa və hellin adətləri, həyat tərzi barədə yazmışdır, onun hər b sənəti barədə səkkiz yüz şeiri vardır. Sərbəst nitqi ilə fərqlənən bu aqıl “saqasayağı deyimlərin” yaranmasına imkan açmışdır. Diogen özünün “Məşhur filosofların həyatı və fikri” adlı əsərində “Skit Anaxars” adlı ayrıca bölmə vermiş, burada onun həyatı, səyahəti və kəlamları barədə danışmış, konkret detalları qələmə almışdır. O göstərir ki, Anaxars saqa çarı Kaduidin qardaşı və Qnurun (Qonur) oğludur. Anası yunan qızı olduğundan hər iki dili (saqa və yunan) bilirdi. Qonur bəyin türk xanımından olan oğlu türkcə Savlı adı daşıyarsa yunanlı xanımından olan oğlu Anaxarsın adı da yunancadır. Türk törəsinə görə, Qonur bəyin yunan qızından deyil, türk qızından olan oğlu elbəy seçilə bilərdi. Yuxarıda verilən saqa elbəylərinin şəcərəsində məhz Savlının elbəy olduğu görünür.

Afinaya 594-cü ildə gəlib o çağın məşhur filosofu Solon (635-560) ilə görüşmüşdür. Bu görüşü və ilk tanışlığı geniş təsvir edəndən sonra Diogen yazır ki, bizdə, yəni hellinlərdə onun şərəfinə belə bir epiqram vardır:

“Anaxars uzun səyahətdən sonra Skitiyaya (Saqat elinə) döndü və soydaşlarını hellin adəti ilə yaşamağa çağırırdı, lakin hələ sözünü qurtarmamış lələkli ox onu ölümsüzlüyə apardı”.

Herodot saqaların yabançı gələnlərə qarşı qısqanc olduğunu daha geniş detallarla təsvir edir. O göstərir ki, Anaxarsın müsibəti xeyli vaxt keçəndən sonra saqa elbəyi Skilin də başına gəldi. Onun da anası əcnəbi qızı olduğundan hellinsayağı ibadətə meyl etmiş və qardaşı Oktamasad tərəfindən öldürülmüşdür. Herodot yazır ki, vaxtilə Anaxars da ata yurduna dönərkən vaxtaşırı Ağaclıq bölgəsinə gedib orada əcnəbi dininə uyğun ibadət edirmiş. Bunu görə yurddaşlarından biri saqa hökmdarı Savlıya xəbər verir, o da Anaxarsı ibadət üstündəcə oxla vurub öldürür. Həmin təsvirdən sonra tarixçi yazır:

“Bu gün Anaxarsı sorsanız, skitlər belə adam tanımadıqlarını söylər, çünki o, yurdunu buraxıb getmiş və getdiyi yerdən yabançı gələnlər gətirmişdir. Ariapeythanın (saqa hökmdarı) təmsilçisi Timnedən eşitdiyimə görə, Anaxars skit hökmdarı İdanthirsin əmisi və Qnurun oğlu, Likin nəvəsi, Sparqapitin nəticəsi idi.

¹³¹ Плутарх, 1990, 261.

Əgər Anaxars gerçəkdən bu xanəndən isə, o zaman onu qardaşı öldürmüşdür, zira İdanthirs Savlının oğlu idi və Anaxarsı öldürən də bu Savlı idi».¹³²

Herodot Anaxarsla bağlı hellinlərdən eşitdiyi bir versiyanı da qeyd edir. Guya Anaxarsı saqat çarı özü Yunan elinə göndərilmiş ki, burada oxuyub elmlə məşğul olsun. Lakin tarixçi bu versiyanı hellinlərin uydurması sayır.¹³³

Əksər mənbələr Anaxarsı Qonurun oğlu kimi verir, lakin II əsrdə Afinada uzun müddət yaşamış Samosatlı Lukian özünün “Skit və ya qonaq” adlı hekayəsində Anaxarsdan əvvəl Afinaya gələn digər bir saqadan -Toksardan bəhs edir və yazır ki, bu saqa isə vətəninə qayıtmamışdı, Afinada ölmüşdü. Ölümündən sonra onun qəbri afinalılar üçün ziyarətgaha çevrilmişdi, Lukian göstərir ki, Anaxars Afinaya gələndə Toksar hələ sağ idi və bunlar təsadüfən görüşəndə Toksar həmyerlisi şahzadə Anaxarsı tanıyır və saqa dilində soruşur: “Davketin oğlu Anaxars sənmişən?”

Göründüyü kimi, Lukian Anaxarsın atasını Davket adlandırır. Əlbəttə, ulu saqa filosofunun qardaşı bir yerdə Savlı, digər yerdə Kaduid (bir qardaşı da Marsaqet) adlanır və atasının adı Qnur və Davket şəklində verilir ki, bunların dəqiqləşdirilməsi üçün ayrıca tədqiqata ehtiyac vardır. Onu da qeyd eləyək ki, Lukian bu filosofdan ayrı bir hekayəsində də bəhs edir. “Anaxars və ya gimnastika barədə” adlı həmin hekayədə Anaxarsın Solonla mükəlliməsi təsvir edilir. Anaxars haqqında latın yazarlarından L.A.Seneka “Lutsiliyə əxlaqi məktublar” adlı əsərində bu filosofun kəşfindən danışır. Romalı olsa da, yunanca yazan Klavdi Elian isə özünün “Müxtəlif hekayələr” adlı əsərində yazır:

“Skitlər yalnız öz ölkələrində səyahət edirlər. Anaxars isə müdrik insan olduğu üçün bu gələniyə pozub Elladaya səfər etdi və Solonu heyran qoydu” (V, 7).

Anaxarsdan danışarkən, onun yüzlərlə məşhur kəlamından heç olmasa, bir-ikisini xatırlatmaq yerinə düşər. O, “Afinalılara” adlı məktubunda deyir:

“Siz mənim nitqimə gülürsünüz ki, yunan hərflərini (səslərini) düzgün tələffüz edə bilmirəm. Anaxars afinalıların içində, afinalılar da saqaların içində səlis danışır. İnsanları bir-birindən fərqləndirən onların dili yox, düşüncəsidir, necə ki, bir hellin digərindən ağılı, fikri ilə fərqlənir”.

Anaxars “Medoka” adlı digər bir məktubunda göstərir ki, “Mənəvi kasıblığın ən bariz göstəricisi paxıllıq və qorxu hissidir”. Deyirlər ki, Anaxars gəminin hazırlandığı ağacın qalınlığına baxıb demişdir:

Dənizdə həyatla ölüm arasındakı məsafə dörd barmaq ölçüsü qədərdir.

Ondan soruşanda ki, ən təhlükəsiz gəmi hansıdır? Demişdir:

- Sahilə çıxarılan gəmi.

¹³²Herodot, IV. 76.

¹³³Eyniqaynaq, IV. 77

Anaxarsdan soruşanda ki, sərxoşa çevrilməmək üçün nə etmək lazımdır?
Demişdir:

- Sərxoşun halını göz önünə gətirmək.

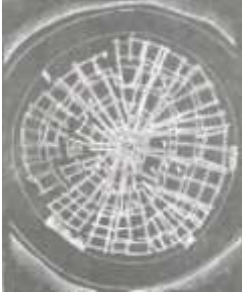
Qədim dünya filosofları içindən seçilən “Yedi müdrik” sırasında şərəfli yer tutan bu qərrib filosofun fəlsəfi fikirləri ilə yanaşı, onun faciəsi də tədqiq olunmağa layiqdir. Belə ki, türk törəsini pozduğu üçün öldürülən bu bilgə (filosof) haqqında yazıcılarımız gözəl bir tarixi roman yazı bilər.

Anaxarsdan öncə Abar (Abaris) və Toksar adlı saqa (türk) aydınları da Yunan ölkəsində olmuşlar. Onlar haqqında isə özəl araşdırma aparmağa böyük ehtiyac vardır. Doğrudur, bilgə Abar haqqında yunan qaynaqları yalnız mifik rəvayətlər verir, lakin həmin qaynaqlar Toksardan m.ö. VI əsrdə yaşamış tarixi şəxsiyyət kimi bəhs edir. Bu baxımdan, Toksar bəyin soyu, onun Yunan ölkəsinə getməsinin səbəbi və oradakı durumu diqqəti çəkir. O, Anaxars kimi məşhurlaşmasa da, hər halda antik çağ yazarlarının diqqətindən kənar qalmamışdır. Bu saqa böyükləri haqqında əldə edilən bilgilər artıqca saqaların tarixinə işıq tutan bəlgələr də çoxalacaqdır.

Saqa xalı-xalçası

Dağlıq Altayın gözəl yaylaqlarından olan yüksək Ulgen vadisində Basırıq adlanan bir qəbristanlıq var. Qədim soydaşlarının uyuduğu bu yerə altay türkləri öz ləhcələrində Pazırık deyir. Qədim türk aləminin bu kiçik bir guşəsi dünyanın gözündən uzaq olsa da, XX yüzilin ortasında “Pazırık mədəniyyəti” adıyla dünyaya səs saldı. Mədəni millətlərin ikrahla damğaladığı köçəri mədəniyyətini qaldırıb dağ başına qoydu. Miladdan öncə V əsrdə salınmış bu basırıq kurqanları bir-bir açıldıqca altay türklərinin ulu soyları özünün tarixi qaynaqları ilə üzə çıxdı.

Kurqan nəsneləri saqa adlanan bu soyların tutumlu dünyagörüşündən, zəngin güzəranından və etnik gələniyindən tutarlı turalqalar verdi. Yaylaq-qışlaq həyatını yaşayan bu yarımköçəri türk boylarının etnoqrafiyası vərəq-vərəq açıldıqca bəlli oldu ki, Pazırıkda basdırılan bozqır ilxıcı elatı saqa kulturu deyilən və Urmu, Xəzər və Azaq suları ətrafında yayılan bir mədəniyyətin daşıyıcılarıdır. Pazırık kurqanları salınan çağdan hələ min il öncə ilxıcı türklər yarımköçəri dünyasının qapısını Urmudan açmışdı, qədim türk elləri yerindən qalxıb bütöv Avrasiya çöllərinə yayılmışdı, bir ucu Dunay, bir ucu Altay.

Arjan kurqanı
(Üstdən görünüşü)

Güney Sibirdə üzə çıxarılan kurqanlar sırasında ən böyüyü hələlik Tuva elindəki Arjan kurqanıdır. Böyük bir sahəni əhatə edən və diametri 80 metr olan bu kurqanda saqa elbəyi ilə bərabər çoxlu at basdırılmışdır. Belə ki, bu basırığı tapıb tədqiq edən M.P.Qryaznov çoxkəmerli Arjan kurqanının 15 kamerasında 187 at skeleti saymışdır. Uzaq-uzaq ellərə köç edən türklər At kultunu, atçılığı, at minmək bacarığını və bir də at bəzəmək məharətini nəsil-nəsil yaşatmış, ata olan sevgi gələniyini sonalayıb günümüzə qədər saxlaya bilmişlər. Kurqanlarda mumiyalanmış adamlarla, uruğun sayılanları ilə yanaşı, nökr-kənlilər və Axaltəkə, Nisey kəhəri cinsindən olan gözəl qamətli atlar da basdırılmışdır. Görünür, altay-saqa türkləri yerli monqol atlarını deyil, Urmu bölgəsində bəslənən kəhər cinsini daha çox əzizləşmişlər.

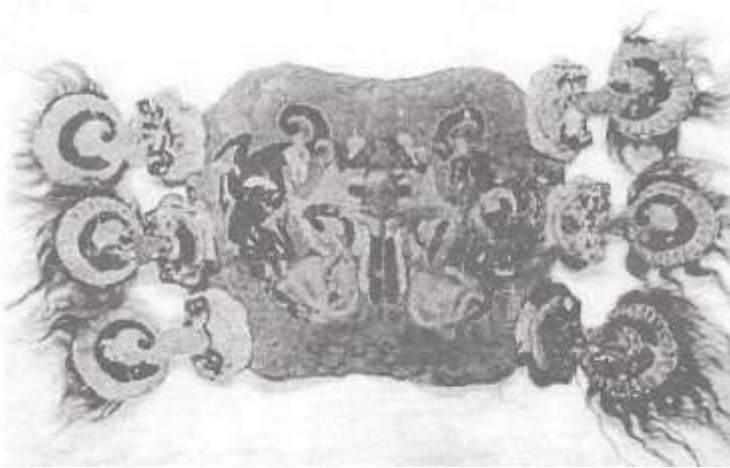
Pazırık kurqanını quran qədim türklər 7 metr dərinliyində qazdıqları qəbri lay-lay doldurmuş, əvvəlcə çır-çırçı, sonra kol-kos, üstədən ot-yarpaq, daha sonra isə torpaq tökmüşlər, qəbrin üstünü çay daşları (qəmbər) ilə örtüb, onlardan təpə düzəlmişlər. 1600 m hündürlükdə olan Ulgen yaylağının təbii şəraiti elə idi ki, burada yay indiki kimi qısa olurdu. Ona görə də sızıb laylardan keçən qar-yağış suyu qəbrin dibində buz bağlamışdır. Kurqanüstü daşlar isə havadakı istini aşağı buraxmadığı üçün orada daima mənfi temperatur mühafizə olunmuşdur. Beləcə yaranan donma mühiti təbii konservasiya olub, qəbirdəki nəsnelərin xarab olmasına imkan verməmişdir.

Pazırık kurqanından tapılan bəzəkli yüyən-yəhər, tərlik, yəhərüstü döşəkçə, döşlük, quşqun kimi at nəsnələri qədim türklərin atçılıq məharətini aydın əks etdirirsə, qəbirlərdən çıxan xalça, xalı, təpmə keçə, gəbə, cicim, kilim, qiymətli parça və yun qobelenlər onların yüksək toxuculuq sənətindən bəlikti verir. Belə sənət əsərlərindən biri də yəhər üstünə salınan döşəkçədir. Dünyanın bu ən qədim döşəkçəsi sənətkarlıq baxımından heyrət doğurduğu kimi, 2500 il torpaq altında xarab olmadan qalması da bir möcüzədir.

Solmaz rəngləri, yüksək sənətkarlıqla işlənmiş süjetli rəsmi və digər bəzək-düzəkləri ilə bugünkü tətbiqi sənətdə mahir ustaların belə həsəd aparacağı bu döşəkçə 25 əsr öz gözəlliyini saxlaya bilmişdir. Saqa təsviri sənətinin “ağ üslubu” gələniyi saxlayan ulu keçəçi döşəkçənin üstündə qrifon deyilən mifik bir qartal başlı aslanın dağ keçisini necə parçaladağını təsvir etmişdir. Saqa sənətkarı həmin süjeti elə qurmuşdur ki, bu iki simmetrik şəkil yəhərin hər iki tərəfində eyni görkəm alır. Döşəkçənin sallanan tərəflərinə də üç dairəvi dəri bərkidilib, rəngli keçə və at tükü ilə bəzədilərək ona qırçınılı saçaq forması verilmişdir.

Döşəkçə

Şəkillərdən də göründüyü kimi, 120x60 sm ölçüdə olan bu yəhər örtüyü incə qırmızı keçə üzərində rəngli dəri parçalarından “aň üslubu” ilə biri digərinə əks simmetrik ölçüdə qurulmuş dağ keçisini parçalayan qanadlı qrifon motivini misilsiz bir kompozisiya ilə sərgiləyən əl işidir. Döşəkçənin hər iki sallanan tərəfinə tikilən üç saçağın özü də qoçbaşı fiquru şəklində olub, incə naxışlı aplika üsulunda hazırlanmış və ümumi kompozisiyanı tamamlayan bir sənət əsəridir.

Pazırq xalısı

Pazırq kurqanlarından tapılmış toxuculuq nəsneləri içində “Pazırq xalısı” adı ilə məşhur olan 4,5 x 6,5 metr ölçülü qırmızı rəngli keçə üzərində incə yun ipindən toxunan bu xalı Peterburq Ermitajında saxlanır.¹³⁴ Nə yazıq ki, Avropada xalı-xalça ədəbiyatında dünya şöhrətli “Pazırq xalısı”nın Azərbaycanda toxunması yazılır, lakin

Qarabağın hay (erməni) xalça ustasının əl işi kimi təqdim olunur. Belə ki, bu xalının m.ö. V-IV əsrlər arasında hazırlandığını irəli sürən bir qrup alim onun Altaya gedib çıxmasını bu şəkildə izah edir ki, bir saqa çarının sifarişi ilə yas törənində cəsədin üstünə örtük kimi hazırlanan həmin xalı guya “Armeniya”da toxunmuşdur. Ulrix Şürman bunu “erməni sənətinin şah əsəri”

adlandırmış, Volkmar Gantzhorn isə öz kitabında onun fikrini doğru saymışdır.¹³⁵ Halbuki saqa-türk xalı sənətinin haylara qətiyən dəxli olmadığı bir yana qalsın, o çağlarda hayların ayağı nəinki Qarabağa dəyməmişdi, hələ İrəvan mahalı sınırlarından o tərəfdəki ərazilərə də gəlib çıxmamışdılar, Suriyanın quzey bölgələrində oturmuşdular.

Anadoludan Türkünstan bölgələrinə qədər yayılmış xalı-xalça sənəti tiplərinin tipologiyası, təsnifi və çeşidləri üzərində uzun illər boyu elmi araşdırmalar aparan prof. Nəriman xanım qeyd edir ki, Pazırq xalısının toxunma üslubu (türk-gördes düyümü) digər saqa, hun, türkmən, azər, türk toxuma sənəti kimi gördüyümüz sənət əsərləri ilə eyni mənşəlidir.¹³⁶

Təbii ki, torpaqlarımıza, musiqi, yemək və geyim kulturumuza, hətta tariximizə “sahib” çıxan hayların bu nadir xalı əsərini də haylaşdırmasına qarşı ilk sözü biz yox, uzun illər Almaniyada yaşayan Fuad Tekçe dedi. Görünür, haylaşmanın artıq əndazəni aşmasına dözə büməyən bu qocaman iş adamı böyük qeyrətlə tarixi bəlgələri araşdırmış, tutarlı elmi cavab hazırlamaq üçün neçə illər sərf edərək “Altaylardan bir xalının öyğüsü” adlı kitabını çap etdirmişdir.¹³⁷

¹³⁴ İxtisas təhsilimi 1972-də həmin şəhərdə aldığım aylar ərzində dəfələrlə bu xalığı baxmaq istəyim boşu çıxdı, “bərpa olunur” bəhanəsi ilə ona uzaqdan baxmağa belə imkan vermədilər.

¹³⁵ Gantzhorn 1990.

¹³⁶ Kırzioğlu 1995, 28-33.

Pazırq xalısı iç-içə bir neçə çərçivəyə bölünmüş, birincidə qrifonlar, ikincidə atlar, üçüncüdə sığırlar (maral), dördüncüdə hun çiçəyi şəklində simvollar verilmişdir. Beşinci çərçivə isə çiçəkli 24 xanaya ayrılmışdır. Buradakı sığırların və orta xana sayının 24 olması məsələsini 24 oğuz boyunun simvolu olduğunu türkmən alimi dostum Axmət Bekmıradov hələ on beş il öncə mənə söyləmişdi, sonra həmin fikrini oğuz damğaları əsasında geniş tutaqlarla açıqladığı kitabını da göndərmişdi.¹³⁸

Maraqlıdır ki, sonralar Bekmıradovun əsərindən xəbərsiz olan E.F.Tekçe və N.G.Qırzıoğlu da eyni fikrə gəlmişlər.¹³⁹ Bu da maraqlıdır ki, həm Axmət bəy, həm də Nəriman xanım (Böyük türkolq Fəxrəddin Qırzıoğlunun xanımıdır) bir-birindən xəbərsiz Pazırq xalısı ilə 24 xanalı iki müxtəlif türkmən xalısını müqayisə etmişlər.

Xalıdakı atların quyruğu sonrakı hun atlarında olduğu kimi düyünlüdür, başlarında yüyən var, yəhərin üzəngisi yoxdur. Ola da bilməzdi, çünki həmin xalını toxuyan saqaların törəmələri hunlar dünyada ilk dəfə üzəngini bu xalıdan minil sonra icad etdilər.

Başqa bir Pazırq xalısı da divardan asmaq üçün rəngli keçədən applike üsulu ilə 4,5 x 6,5 m ölçüsündə hazırlanmış sənət əsəridir. Burada taxtda oturub əlində həyat ağacı tutan qutsal qadın və qarşısında gözəl geyimli bir atlı

təsvir edilmişdir. Yuxarıda biz bu şəkli verib, atlını Koroğlu-Herakl obrazları ilə müqayisə etmişdik. Bəziləri buradakı qadını tanrıca sayır, lakin çox güman ki, o, ulu qam katun obrazıdır.

Beləliklə, qədim saqa mədəniyyətinin bir bölümü olan xalı-xalça söhbəti bitib-tükənməz mövzudur. Saqa toxucularının ayrılmış yun ipliği, tiftikli, əyrlməmiş yun (aplike), at qılı, qəzil, dəri və təbii boya növlərindən istifadə edib, düyün, türk ilmiyi, damğa simvolu, gül, basma, bukmə, döymə, düz toxuma, düyün atma üsulları ilə 25 əsr öncə yaratdıqları şahənə sənət əsərləri yer altından çıxarılıb dünyaya muzeylərinin bəzəyinə çevrilir.

¹³⁷Tekçe 1993; Parisdə keçirilən bir elmi konfransa dəvət olunmuşdum, Fuad bəyin kitabını oradakı sərgidən aldım və həmin gecə otehdə sonacan oxudum. Doğrudan da, gözəl cavab verilmişdi.

¹³⁸Бекмырадов 1987, 54-98.

¹³⁹Tekçe 1993; Kırzıoğlu 1995.

ƏDƏBİYAT

- Абаев В.И. О языке южных осетин. “ЯСКД”, 1935 Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. М. 1965 Абрамзон СМ. Из этнической истории киргизов. “ТС”, 1966
- Авдиев В.И. История Древнего Востока. Л. 1948; 1953
- Агафий. О царствовании Юстиниана. М.-Л. 1953 Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб. 1908; Ереван, 1971
- Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М. 1978
- Акопян А.А. Албания - Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987
- Алиев И. История Мидии. Б. 1960
- Алиев И. О скифах и скифском царстве в Азербайджане. “ТС”, III, 1979
- Алиев К. Античная Кавказская Албания. Б. 1992
- Алияров С.С. Об этногенезе азербайджанского народа. “К проблеме этногенеза азербайджанского народа”, Б. 1984
- Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун. “ВЯ”, №2, 1978
- Аполлодор. Мифологическая Библиотека. Л. 1972 Армянская география VII века по Р.Х. СПб. 1877 Арриан. Поход Александра. М.-Л. 1962
- Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов. “ВДИ”, №2, 1950
- Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970 Aslanov V.İ. XII əsrə qədərki azərbaycan dili haqqında. “AFM”, 1983
- Ataniyazov S. Turkmenistannın qeoqrafik adlarının düşündirişli sözlüqi. Aşqabat, 1980
- Атаньязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988
- Ахмеров Р.Б. О клеймах керамических мастеров эллинистического Херсонеса. “ВДИ”, №3, 1951.
- Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в до н.э.-III в н.э. Б. 1990
- Багрянородный К. Об управлении империей. М. 1989
- Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şöğəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996
- Бартольд В.В. Сочинения. I-V т. М. 1968
- Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. М. 1985
- Бахарлы (Велиев) М.Г. Население Азербайджана -музей этнографических сокровищ. “АНК”, 1923
- Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX-XIII вв. о Восточной Европе. “Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины”, вып. 1. М. 1989
- Bekmiradov A. Andalıp хем оquznamaçılık dəbi. Aşqabat, 1987
- Бикерман Э. Государство Селевкидов. М. 1985

- Bilqamis dastanı. (Tərcümə edən İ.Öməroğlu). B. 1999
- Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л. (I-II том) 1950, (III том) 1953
- Богушь С.С. История царства Херсонеса Таврийского. СПб. 1806
- Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. B. 1994
- Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Нальчик, 2002
- Бузанд Ф. История Армении Фавстоса Бузанда. Ереван, 1953
- Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B. 1989
- Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. Алма-Ата, 1985
- Валиханов Ч. Избранные произведения. М. 1986
- Велиев С. Древний, древний Азербайджан. Б. 1983
- Vəliyev V. Folklorşünaslığın bəzi məsələləri. “EƏ”, №6, 1979
- Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B. 1974
- Волкова Н.Г. О названиях азербайджанцев на Кавказе. “ОВ”, 1980
- Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası. B. 1993
- Гаджиев А.Г. Древнее население Дагестана. М. 1975
- Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л. 1979
- Ганзакеци К. История Армении. М. 1976
- Гасанов З.Г. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002
- Qaşqay S. Manna dövləti. B. 1993
- Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Б. 1991
- Qeybullayev Q. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. B. 1990
- Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. B. 1992
- Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. B. 1994
- Геродот. История в девяти книгах. Л. 1972
- Гёр-оглы. Туркменский героический эпос. М. 1983 Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М. 1957
- Qoş M. Alban salnaməsi (Z.Bünyadovun tərcüməsi). B.1993
- Гракав Б.Н. Скифы. М. 1971
- Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М. 1970
- Гумбатов К.Н. Забытые курганы. Б. 1998
- Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Б. 1999 Гусейнов Р.А. Сирийские источники об Азербайджане. Б. 1964
- Дандамаев М.А. Сакские матросы. “Iranica antiqua”, vol. XVII. Gent, 1982
- Дёрфер Г. Базисная лексика и алтайская проблема. “ВЯ”, №4, 1981
- Джавахишвили И.А. Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи. “ВДИ” №4, 1939
- Джалалян Х.Е. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Б. 1989
- Джапаридзе О.М. К этнической истории фузинских племен: По данным археологии. Тбилиси. 1976

- Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Б. 1984
- Джафаров Ю.Г. Гунны и Азербайджан. Б. 1985 Дониёров Х., Йулдошев Б. “Хазар” топонимининг этимологияси ва унинг “минг” этноними билан боъликлиги хакида. “ОУ”, 1989
- Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л. 1956
- Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (“киммерийцы”), “ЭПИЦАД”, 1981 Дьяконов И.М. К праистории армянского языка.
- “ИФЖ” №3, 1983
- Дьяконов И.М. Значение Эблы для истории и языкознания. “ДЭ”, М. 1985
- Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. В.1995
- Еремеев Д.Е. Юрюки. (Турецкие кочевники и полукочевники). М. 1969
- Еремян С.Т. Нашествие киммерийцев и скифских племен и борьба Урарту и Ассирии против кочевников. “ИФЖ”, №2, 1968 (Һауса)
- Есаян С.А., Погребова М.И. Скифские памятники Закавказья. М. 1985
- Есаян С.А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. Ереван, 1976
- Əbdırahmanov A. Toponimika jəne Etimoloqiya. Almaatı, 1975
- Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi tarixi. В. 1998
- Əlizadə S. Azərbaycan və türk folklorunun qədim qaynağı. “AFM”, 1991
- Əliyarov S.S. “Kitabi-Dədəm Qorqud”: Əlyazmaları üzərində çalışmalar. (1 məqalə). “AFM”, 1991
- Əliyev V. Gəmiqaya abidələri. В. 1992
- Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrədə. В. 1997 Əliyeva N. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. В. 1999
- Əskər R. İqlimdən-iqlimə, təqvimdən-təqvimə. В. 1987 Əsgər Ə., Qırçaq M. Türk savaşı sənəti. В. 1996
- Əhmədli H. F. Xızı rayonunun toponimiyası. В. 2000
- Жанпеисов Е. Н. Этнокультурная лексика казахского яз. Алма-Ата, 1989
- Закиев М.З. Татары. Проблемы истории и языка. Казань, 1995
- Закиев М.З. Этногенез и основные вехи развития булгаро-татар в контексте “Запад-Восток”. “Оч. по ист. татарской культ.”, Казань, 2001
- Зякиев М.З. Тюрки-татар этногенезы. Казан-Мяскац, 1998
- Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. В. 1981
- Зифельдт-Симумяги А.Р. Uralo-Altaiка. Кн. I. “ООИА”, Б. 1928
- İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix. В. 1959
- Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Б. 1986
- Йакут ал-Хамави. Му'дjam ал-Булдан (Сведения об Азерб.). Б. 1983
- Yusifov Y.V. Qədim Şərq tarixi. В. 1993

- Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafi terminləri. B. 1966 Каграмансой М. Грузинско-азербайджанские языковые параллели. Б. 1992
- Кайдаров А.Т., Койчубаев Е.К. К лингвистическому объяснению топонима казак. "Вестник АН Каз.ССР, №2 (310), Алма-Ата, 1971
- Каланкатуази М. История страны Алуанк. Ереван, 1984
- Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. (Z.Bünyadovun tərcüməsi). B.1993
- Калмыков И. Черкесы. Черкесск, 1974
- Калоев Б.А. Осетины. М. 1971
- Канакерци З. Хроника. М. 1969
- Канзакеци К. История. Б. 1946
- Капанцян Гр. Хайаса - колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947
- Кызласова И.Л. Новые материалы по Енисейской рунической письменности. "СТ", №4, 1981
- Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. B. 1986
- Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. "ВДИ" 1947-1949; №2, 1952
- Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма. "ОТС", 1988
- Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. Л. 1981 Лызлов А. И. Скифская история. М. 1787
- Мамедов Т. Албания и Атропатена по древнеарм источникам. Б. 1977
- Мамедов Т. Кавказская Албания. Б. 1993
- Манандян Я. Круговой путь Помпея в Закавказье. "ВДИ", №4, 1939
- Марко Поло. Книга. М 1955
- Марков Г.Е. Кочевники Азии. М. 1976
- Мартirosян А. Город Тейшебаини. Ереван, 1961 Мартынов А.И. Археология СССР. М. 1982
- Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М-Л. 1964
- Меликишвили Г.А. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954 Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959
- Мен-да бэй-лу. М. 1975
- Мещанинов И.И. Халдоведение. История древнего Вана. Б. 1927
- Məmmədov C. "Qut" sözünün mənşəyinə dair. "Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri", B. 1989
- Mərcani Ş. Möstəfədel-əxbar fi əxvali Kazan və Bolqar. Kazan, 1989
- Миновский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М. 1963
- Мирзоев М. Взаимоотношения касситской Вавилонии с соседними государствами в XIV-XII вв. до н.э. "ТП", №2, 1997
- Михаил Сириец. Хроника (пер. Р.А.Гусейнова). Б. 1960
- Моммзен. Римская история. I-III т. М. 1887.

- Мровели Л. Жизнь картлийских царей: Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. (Перевод и комментарии Г.В.Цулая). М. 1979
- Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М 1984
- Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.1984
- Мухаммадиев А.Г. Древние монеты Поволжья. Казань, 1990
- Нейхарт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л. 1982
- Неру Дж. Взгляд на всемирную историю, т. I, М. 1981
- Никонов В.А. Этнонимия. “Этнонимы”, М. 1970 Novruzov M. Ordubad toponiminin etimologiyası. “АОР”, I, 1987
- Нуриев Э. О названиях некоторых рек южного склона Большого Кавказа. “АОП”, 1990
- Овидий. Скорбные элегии. Письма с Понта. М. 1978
- Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л. 1941
- Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946
- Плано Карпини. История монголов. М. 1957
- Плетнева С.А. Хазары. М. 1976; 1986 (II basqı)
- Плутарх. Избранные жизнеописания. 1-й тт. М. 1987
- Плутарх. Застольные беседы. М. 1990
- Погрехова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М. 1984
- Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. Тт. М. 1933
- Прокопий Кесарийский. О постройках. “ВДИ”, 34, 1939
- Рагозина З.А. История Востока. С.-Петербург, ili göstərilmir)
- Радлов В.В. Из Сибири. М. 1989
- Раевский Д. С. Искусство и мифы скифов. “Курьер ЮНЕСКО”, М. 1977
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. М.1985
- Раис Т. Т. Скифы. Строители степных пирамид. М. 2003
- Rəşidəddin F. Oğuznamə. (R.Şükürovanın tərcüməsi). B. 1992
- Rzayev N. Qayalar danışıqı. B. 1985
- Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. М. 1961
- Rüstəmli Ə. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurda türk mənşəli yer-yurd adları. B. 1998
- Рюмин В.А. Краткий исторический и этнографический очерки Азербайджана. “АПК”, 1923
- Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B. 1989
- Страдой. География в 17 книгах. М. 1994
- Мизиев И.М. История рядом. Нальчик, 1990
- Tantəkin H. Koroğlu surətinin mənşəyinə dair. “EA xəb. ”, №2, 1983

- Tantəkin H. "Qılqamış" dastanının nağıl versiyası. "Ulduz", №8, 1980
- Тацит К. Анналы. Малые произведения. Л. 1969: История. Л. 1969
- Техов Б.В. Скифы в Центральном Кавказе в VII-VI вв. до н.э. М. 1980
- Тит Ливий. История Рима от основания города, т.1, М.1989
- Толстое С.П. Города гузов. "СЭ", №3, 1947
- Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике. "ОСА", 1978
- Тохтасъев С.Р. Киммерийская топонимия, I. "ЭНБИСП", 1984
- Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.). М.-Л. 1959
- Трубачев О.Н. Названия рек правобережной Украины. М.1968
- Трубачев О.Н. "Старая Скифия" (Ἀρχαία Σκυθία) Геродота (IV, 99) и славяне. Лингвистический аспект. "ВЯ", №4, 1979
- Трубачев О.Н. INDOARİKA в северном Причерноморье. "ВЯ", №2, 1981
- Трубецкой В.В. Бахтияры (расселение, хозяйство, общественные отношения). "Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии", М. 1963
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. I-IV т. М. 1964-1973
- Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. М.1984
- Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М. 1978
- Федоров Я.А. Историческая этнография Северного Кавказа. М. 1983
- Феофилакт Симокатта. История. М. 1957
- Fəttax N. Şəj,əgə. Kazan, 1990
- Фрай Р. Наследие Ирана. М. 1972
- Хабичев М.А. К гидронимике Карачая и Балкарии. Нальчик, 1982
- Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Б. 1984
- Хоренаци М. История Армении Моисея Хоренского. М.1858
- Xudiyev N. Azərbaucan ədəbi dili tarixi. B. 1995
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986
- Насиуев Т.İ. Azərbaucan ədəbi dili tarixi. B. 1976
- Номер. Odisseya (tərcüməçi Ə.Ziyatay). B. 1977
- Номер. İliada (tərcüməçi M.Rzaquluzadə). B. 1978 Чагдуров С.Ш.
- Происхождение Гэсэриады. Новосибирск, 1980
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. М. 1985
- Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен татарской культуры. М. 1967
- Членова Н.Л. Татарские лошади. (О связях племен Южной Сибири и Средней Азии в скифскую эпоху). "КИСА", 1981
- Cəlilov F.A. Azərbaucan dili morfonologiyasından oçerklər. B. 1985

- Cəlilov F.A. Saqa əfsanəsində keçən adlar. “Ədəb. və inc.”, 1985 a
- Cəlilov F.A. Köktürkcədə bəzi dialekt xüsusiyyətləri. “Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri”, B. 1986
- Cəlilov F.A. Qədim türk boyları: Qamər etnonimi. “AOP”, II, 1986 a
- Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. B.1988
- Cəlilov F.A. Protoazər teonimləri “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri”, B.1988 a
- Cəlilov F.A. Qədim az~as etnonimi. “ЛОР”, II, 1988 b
- Cəlilov F.A. Qılinc kultu. “Gənclik” jurnalı, №11. 1989
- Цитладнадзе Г. Культура племен горной части Центрального Кавказа VI-I вв. до н.э. по археологическим памятникам. “АКД”, Тб. 1967
- Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, 1974
- Ширакани А. Космография. Ереван, 1962
- Эвлия Челеби. Книга путешествия. II-III вып. М. 1979-1983
- Юсифов Ю.Б. О языках древнейших насельников Азерб. “АФМ”, 1983
- Açaryan Hr. Hay dilində türkcə alınma sözlər. Moskva-Vağarşabad, 1902
- Ayda. A. Türklerin ilk ataları. Ankara, 1987
- Azər xalqı. (Fıridun Ağasıoğlu. Seçmə yayılar). B.2000
- Bağramyan R.H. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hay sözləri. “ИФЖ”, 1974, №1
- Balkan K. Die Sprache der Kassiten. New-Haven, 1954
- Balkan K. Eski Önasyada kut (gut) halkının dili ile eski türkcə arasındaki benzerlik. “ERDEM”, cilt: 6/1, sayı 16, 1990 (ayrıtbasım, 1992)
- Bartucz. A magyar ember. Budapest, 1938
- Baykara T. Türklüğün en eski zamanları. “Türkler”, I, 2002
- Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. B. 2002
- Berghe V.L. Archeologie de l'Iran ancien. Leiden, 1959 Berta A. Türkçə kökenli macar kavim adları. Ankara, 2002
- Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. B. 2003
- Biswas A. The Political History of the Hunas in India. New Delhi, 1973
- Bokovenko N. Tagar kultürü. “Türkler”, I cild, 2000 Caferoğlu A. Azərbaycan edebiyatı. “TDE”, 1991
- Cahiz (Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr Maxbûb el-Câhiz). Manâkib Cund el-Xilâfa ve Fazâ'il el-Etrâk (Çeviren: Ramazan Şeşen), Ankara, 1988.
- Canaşia S.N. Əsərləri. I c. Tbilisi, 1949; II c Tbilisi, 1952 (gürcü dilində).
- Candar A. Kimmerler. “Ülkü” dergisi, şubat, 1935 .
- Celilov F.A. Destanın tercümesi. “Türk edebiyatı”, №145, İstanbul, 1985.
- Celilov F.A. Morfonoloji rekonstrüksiyon ve etimoloji. “Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi”. VII. Ege Üniversitesi, İzmir, 1993
- Celilov F.A. Kassi dilinde türkiizmler. “Atatürkçü düşünce”, №44, Ankara, 1997
- Çay A., Durmuş İ. İskitler. “Türkler”, I, 2002
- Çay A.M. Türk milli kültüründe hay van motifleri. I, Ankara, 1990

- Çetinkaya N. İğdır tarihi. İstanbul 1996
- Gabain A. von. Kuman edebiyatı. "TDE", 1991
- Gantzhorn V. Der christlich orientalisch Teppich. Köln, 1990.
- Gelb J. Hurrians and Subarians. Chicago, 1944
- Ghirshman R. L'İran des origines a l'İslam. Paris, 1951
- Godard A. Le Trysor de Ziwıye. Haarlem, 1950
- Godard A. L'Artde l'iran. Paris, 1962
- Golden P.B. Khazar studies. Vol.1. Budapest, 1980
- Gökalp Z. Türkçülüğün esasları. İstanbul, 1976
- Gökalp Z. Türk töresi. İstanbul, 1977
- Gülensoy T. Altay dillerindeki akrabalık adları üzerine notlar. "TDAY ", 1973/4
- Cameron G.G. History of Early İran. Chicago, 1936
- Codex Cumanicus. Edit by G.Kunn. Budapest, 1981 (təkrar nəşri)
- Danişmend İ.H. Türklük meseleleri. İstanbul, 1966
- Dycsy G. The Turkic Protolanguage. A Computational Reconstruction. Bloomington, İndiana: Eurolingua, 1988
- De Groot J.M. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin-Leipzig, 1921
- Deimel A. Sumerishes Lexikon. Rom. 1925-1947
- Diakonoff İ.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts. "Ryportoire Gyograrhique des Textes Cuyiformes", Band 9. Wiesbaden, 1981
- Divitçioğlu S. Kök türkler. İstanbul, 2000
- Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, Bd.I. 1963; Bd. II. 1965; Bd. III. 1967; Bd.IV. 1975
- Doğan İ. Kafkasyadaki Göktürk (runik) işaretli yazıtlar. Ankara, 2000 a
- Donuk A. Türkce "il" (devlet) deyimi hakkında. "TDA", №35, 1985
- Durmuş İ. İskitler (Sakalar). Ankara, 1993
- Dyson R.H., Young T.C. The Solduz Valley, İran: Pisdelitepe. "Antiquity", №133, Cambridge, 1960
- Eberhard W. Çinin Şimal komşuları. Ankara, 1942
- Eberhard W. Eski Çin kültürü ve türkler. "Türkler", I c. 2000
- Ebü Dülef. Ebü Dülefin risalesinden türk ülkeleriyle ilgili kısmın tercümesi (hazırlayan Ramazan Şeşen). "İbn Fadlan" kitabına əlavə.
- Elter A. İtinerarstudien. Bonn, 1908
- Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I c (Vedibasər mahalı). B. 2000; II c (Zəngibasər, Gərnibasər, Qırxbulaq mahalı). B. 2002
- Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. B.1999
- Əskər R. Qutadğu bilig. B. 2003
- Fehər G. Bulgar türkleri tarihi. Ankara, 1984
- Hançar Fr. Kaukasus - Luristan. "Eurasia-Septentrionalis antiqua", IX. Helsinki, 1934

- Harmatta J. Avarların dili sorununa dair. Doğu Avrupada türk oyma yazılı kitabeler. (Türkçeye çeviren Hicran Akin). Ankara, 1988
- Hassan Ü. Eski türk toplumu üzerine incelemeler. İstanbul, 2000
- Hermann A. Die Saken und der Skythenzug des Dareios. "Archiv für Orientforschung" I, 1933
- Herodotos. Herodot tarihi (çeviren Muntekim Ökmen). İstanbul, 1983
- Herzfeld E. Iran in the Ancient East. London - New York, 1941
- Herzfeld E. Zoroaster and his World, I-II. Princeton, 1947
- Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968 Həsənov H.Ə. Türksünaslığın bəzi problemləri. "Azərbaycan" jur. №8, 2002
- Hübschmann H. Die altarmenischen Ortsnamen. Mit einer Karte. "Zeitschrift für Indogerm. sprach und Altertumskunde". Bd.16. Strassburg, 1904
- Hüsing G. Vorgeschichte und Wanderungen der Parsawa. "Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien", Bd.60, 1930
- Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. B. 2003
- İbn el-Fakih. Kitab el-büldan. "İCGT", 1985
- İbn Fadlan Seyahatnamesi (hazırlayan Ramazan Şesen). İstanbul 1915
- İbn Havkal Siret el-arz. "İCGT", 1985
- İbn Rusteh. El-alak el-nefise "İCGT", 1985
- İdrisi. Nüzhet el-müştak fi ihtirak el-afak. "İCGT", 1985
- İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara, 1972
- İstaxri. Mesalik el-memalik. "İCGT", 1985
- Jacobsen T. The Sumerian King List "AS", 11. Chicago, 1939
- Junge J. Saka studien. Leipzig, 1939
- Justi F. İranisches Namenbuch. Marburg, 1895
- Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. (VI baskı). İstanbul, 1989 Karatay O. Hırvat ulusunun oluşumu. Ankara, 2000
- Kent R. Old Persian grammar text lexikon. New Haven, 1950
- Kırzioğlu M.F. Kars tarihi. I c. İstanbul, 1953
- Kırzioğlu M.F. Yukan-Kür ve Çoruk boylarında kıpçaklar. Ankara, 1992
- Kırzioğlu N.G. Altaylardan Tunaboyuna. Türk dünyasında ortak motifler. Ankara, 1995.
- Kitapçı Z. Orta Doğuda türk askeri varlığının ilk zuhuru. İstanbul, 1987
- Koca S. Eski türklerde devlet geleneği ve teşkilatı. "Türkler", II, 2002
- Kopečný F. Základní veslovanská slovní zásoba. Praha, 1981 (çex dilində)
- Koşay H.Z. Erzurum ve çevresinin dip tarihi. Ankara, 1984
- Kothe H. Pseudoscythen. Klio, 1967
- Kowalski T. Les Turks dans le Sâh-nâme. "Rocznik Orientalistyczny", t. XV, Kraków, 1949.
- Köçərli T. Qarabağ. B. 2002
- Kutadgu Bilig. I c. Metin. (R.R.Arat), 3 baskı. Ankara, 1991

- Kuzgun Ş. Hazar ve Karay türkleri. Ankara, 1993 Landsberger B. Ön Asya kadim tarihinin esas meseleleri. (İkinci Türk Tarihi Kongresi), İstanbul, 1937; (Almancadan tercüməsi: Balkan, 1992).
- Ligeti L. Bilinmeyen İç Asya. Ankara, 1986
- Litvinsky B.A. The Hephthalite Empire. Paris, 1996
- Livia K.Sz. Az Etruskok nyomaban. Corvina Kiado, (macar dilində)
- Markwart J. Das Itinerr von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. Wien, 1928
- Mau-tsai Liu. Die chincischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. I-II. Wiesbaden, 1958
- Memiş E. Eskiçağda türkler. Konya, 2002
- Minns E.H. Skythians and Creeks. New York, 1971 Mirzəyev M. Qədim Azərbaycan-Mesopotamiya əlaqələrinə dair (Mesopotamiyada kuti hakimiyyətinin başlanğıcından III Ur sülaləsinin sonuna qədər). "TP", №2. 2003
- Monguş B. Kenin-Lopsan. Tuvaların eski gelenekləri. (II), "TD₁", №8, 1999
- Moravcsik G. Bizantinoturcica. I-II. Berlin, 1983 Mühlmann W.E. Rassen, Ethnien, Kulturen. Berlin, 1964 Negahban E.O. A Preliminary Report on Marlik Excavations. Tehran, 1964
- Nemeth G. Türklüğün eski çağı. "Türkler", I, 2002
- Niederle L. La Race Slave (Statistique, demographie, antropologie). Paris, 1911
- Orkun H.N. Eski türk yazıtları. Ankara, 1994
- Ögel B. Türk kültürünün gelişme çağları. (III baskı), İstanbul, 1988
- Ögel B. Türk kültür tarihine giriş. I-X cild. (III baskı), Ankara 1991
- Priskos. Grek seyyahı Priskosa (V asır) göre Avrupa hunları. (çeviren Ali Mehmetoğlu), İstanbul, 1995
- Procopius. History of the Wars. Secret Nistory and Buildings. New York, 1967
- Purpirar N. On iki əsr sükut. Əhəmənilərin zühuru. I kitab (Farscadan çevirən: Guntay Cavanşir), B. 2002
- Rasonyi Laszlo. Tarihte türklük. (IV baskı), Ankara, 1996.
- Reheim. Hungarian mythology. New-York. 1954
- Rəşidəddin F. Oğuznamə (Hazırlayan Osmanlı İ.). B. 2003
- Serikaya O.F. Göktürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995
- Sevim A., Merçil E. Selçuklu devletleri tarihi. Ankara, 1995
- Stawiski B. Kunst der Kuschan. Leipzig, 1979
- Sulimirski T. Scythian Antiquies in Westen Asia. "Artibus Asiae", vol. 17, №3-4, Askona, 1954
- Sulimirski T. The Gimmerian problem. "Bul. Inst. Archeol. Univ.", №2, London, 1959
- Şecere-i Terākime. Ebulgazi Bahadır Han. Türkmenlerin Soykütüğü (haz. Z.K.Ölmez), Ankara, 1996

- Şəcərei-Tərakimə. Əbulqazi Bahadır xan. Türkmənlərin soy kitabı. (haz. İ.M.Osmanlı), B. 2002
- Şeşen R. İslam coğrafiyaçılarına görə türklər və türk ölkələri. Ankara, 1985
- Şiratori K. Kağan ünvanının mənşeyi. "Belleten", IX,36.1945
- Taberi. Millelter ve hükümdarlar tarihi. I-III c İstanbul, 1991
- Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. B. 2002
- Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. B. 1999
- Tantəkin H. Kuşan-Azərbaycan mədəniyyət birgəliyi. (Əlyazma) B. 1986
- Tantəkin H. Tarixi saxtalaşdıranlara tutarlı cavab. "Qurtuluş" qəz., №3, 1991
- Tarcan H. Ön-Türk tarixi. İstanbul, 1998
- Tekçe E.F. Pazırık. Altaylardan bir halının öyküsü. Ankara, 1993.
- Tekin T. Volga bulgar kitabeləri və Volga bulgarcası. Ankara, 1988
- Thakur U. The Hunas in India. Varanasi, 1967
- Thompson E.A. The Huns. Oksford, 1996
- Togan A.Z. V. Umumi Türk Tarihine giriş. I c. (III baskı), İstanbul, 1981
- Tuna O.N. Sümer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1990
- Turan O. Doğu Anadolu Türk devletləri tarixi. (II baskı), İstanbul, 1980
- Turan O. Türk cihan hakimiyyəti məfkuresi tarixi. I c İstanbul, 1998
- Yavuz E. Tarih boyunca türk kavimləri. Ankara, 1968
- Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B. 1993
- Zekiyev M. Ön və Orta Asya, Kafkasya, Karadenizin kuzeyi, İdil-Ural və Batı Sibiryadakı eski türklər. "Türklər", №1, 2002
- Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. B.2001.

İXTİSARLAR

- АВИИУ - Дьяконов И.М. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. "ВДИ", №2-3, 1951
- Акты - Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею (Архив Гл. Упр. Наместника Кавказского), Тифлис
- АИОСК - Античные источники о Северном Кавказе (Сост. В.Аталиков). Нальчик, 1990
- АИПИА - Античные источники по истории Азербайджана. (Сост. К.Алиев). Б. 1986
- Alb.T - Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi; Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Z.Bünyadovun tərcüməsi). В. 1993
- АММ - Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
- АНК - Азербайджанский настольный календарь. Б.1923
- АОР – Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. АPU nəşri, В. I-IV, 1987-1992
- АПИОТН - Арабо-перс. источники о тюркских народах. Фрунзе, 1973
- АТ 1994 – Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrədək, I c (red. Z.Bünyadov, Y.Yusifov). В. 1994.
- АТ 1998 - Azərbaycan tarixi. I c "Elm", В. 1998
- АТQ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. (red. S.Əliyərli və F.Mahmudov), В. 1989
- АFM - Azərbaycan filologiyası məsələləri. Azərb. EA nəşri
- ВДИ - Вестник древней истории
- ВТД - Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. М. 1988
- ВЯ - Вопросы языкознания
- QВ - Balasaqunlu Y. Qutadqu-Bilik. В. 1994
- ДВ - Древний Восток. Этнокультурные связи. М. 1988
- ДД - Древность Дагестана. Махачкала, 1974
- ДТС - Древнстюркский словарь. Л. 1969
- EA xəb. - Azərb. EA-nın xəbərləri. (Ədəbiyat, dil, incəsənət)
- ИАН - История армянского народа. Ереван, 1980
- ИГА Историческая география Азербайджана. Б. 1987
- ИД - История Дагестана. I т. М. 1967
- ИДВ - История Древнего Востока. М.
- ИДВ II - История Древнего Востока, ч. II. (Передняя Азия). М. 1988
- ИДМ - История Древнего мира. I-III т. М 1982-1983
- ИК - История Казахской ССР, т. I, Алма-Ата, 1957
- ИНСК - История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М. 1988
- ИПВФ - Исследования по Восточной филологии. М.1974
- ИУ - История Узбекистана в источниках. Ташкент, 1984

ИФЖ- Историко-филологический журнал. АН Арм. ССР, Ереван
 КИСА - Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М. 1981
 КЦ - Картлис цховреба. I т. Тбилиси, 1955
 КЭС - Кавказский этнографический сборник. IX (Вопросы исторической этнографии Кавказа). М. 1989
 МИТТ - Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.-Л. 1938/9
 МНМ - Мифы народов мира. Энциклопедия. I-II т. М. 1991-1992
 МПИДА - Материалы по истории Древней Армении. Ереван, 1935
 НАА - Народы Азии и Африки
 ОН - Ономастика Востока. М. 1980
 ООИА - Общества обследования и изучения Азербайджана. Б.
 ОК - Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976
 ОКЖСА - Орталык Казакстаннын жер-су аттары. Алматы, 1989
 ОСА - Ономастика Средней Азии. М. 1978
 ОУ - Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989
 ПОА - Путешественники об Азербайджане, т. I, Б. 1961
 ПС - Переднеазиатский сборник. М.
 СИ - Современный Иран. Справочник. М. 1957
 СДО - Семантика древних образов. Новосибирск, 1990
 СЕВЭС - Степи Евразии в эпоху средневековья. М. 1981
 СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
 СТ - Советская тюркология
 ТС - Тюркологический сборник. М.
 ТУ - Топонимика Урарту (Н.В.Арутюнян). Ереван, 1985
 УКН - Урартские клинообразные надписи (Г. А. меликишвили). М. 1960
 ХПИДВ - Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. 1963; 1980
 ЭНБИСП - Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья (Лингвистика, история, археология). М. 1984
 ЭСТЯ - Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974-1980
 Этимология - "Этимология" (АН СССР). М. 1965-1987
 Этнонимы - Этнонимы. М. 1970
 Этнос - Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. МЛ 982
 ЯАИА - Языки Азии и Африки. М. (II т.) 1978; (III т.) 1979
 ЯСКД - Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.-Л. 1935
 АТ 1996 *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər.* (red. S.Əliyarov). B. 1996
 Belleten - Türk Tarih Kurumu, Belleten.
 ЕӘ - Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı Dövlət univers.
 ERDEM Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları. Ank.

ETL - Ermənistan və ətraf bölgələrin toponimlər lüğəti (T.Hakopyan, St.Melik-Baxşiyān, O.Barseqyan). I c Yerevan, 1986

ETHNĪC Pr. - Ethnic problems of the history of Cental Asia in the early period. (Proceedings of the international symposium. Dushanbe, 1977). Moskva, 1981

DAFĪ - Carriers de la "Delegation Archeologue Française en Īran".

DKA - Die Kunst Ascrbaidshans vom 4. bis zum 18. Jahrhundert (L.Bretanizki, B.Weimarn, B.Brentjes). Koehler & Amelang. Leipzig, 1988

DTCF - Dil, Tarih, Coğrafya fakültesi. Ankara

ĪA - Īslam Ansiklopedisi. Īstanbul, (Milli eđitim basımevi)

ĪCGT - Īslam coğrafyaılarına göre türkler ve türk lkeleri (R.Şeşen). Ankara, 1985

KB (eviri) - Kutadgu Bilig. II. Çeviri (R.R Arat) Ankara, 1988

KB (Metin) - Kutadgu Bilig. I. Metin. (R.R Arat). Ankara, 1991

KDQ - Kitabi Dədə Qorqud (H. Araslı) B.1938; 1962; (M.Ergin) I-II c Ankara

KĪ - Kars ili. I sayı (zel sayı). Ankara, 1965

HA - Historia Azerbajdzanu (B.Baranovski, K.Baranovski). Wroclaw, 1987

HB - Historia Bulgarii (T. Wasilewski). Wroclaw, 1988 MK - M.Kaşgari. Divanii lugat-it-türk tercümesi (eviren Besim Atalay). I-IV c

OAC - Osmanlı Arşivinde Oymak, Aşiret və Cemaatler (C Trkay), Īstanbul, 1979

PB - Pəhləvi-fars-hay-rus-ingilis lüğəti. Īrəvan, 1965 (hay dilində)

TDA - Türk Dünyası Araştırmaları. Īstanbul

TDAY - Türk dili araştırmaları yıllığı - Belleten. Ankara. TD - Türk dili. Turk Dil Kurumu "Dil ve Edebiyat Dergisi", Ankara

TP - Tarix və onun problemləri. (Nəzəri, elmi, metodik jurnal), B.

Türkler - I-XXVI cild. (Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi), Ankara, 2002

ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Leipzig - Wiesbaden.

Başlıqlar

Qamər bəyliyi.....	3
Saqa eli.....	16
Saqa filosofu Anaxars.....	54
Saqa xalı-xalçası.....	60
Ədəbiyat	65
İxtisarlar	76

Yığılmağa verilmişdir 10.01.2006.
Çapa imzalanmışdır 09.03.2006.
Formatı 54x84 ¹/₁₆ Ofset kağızı.
Ofset çapı. Sayı 100.

“Çıraq” mətbəəsində çap olunmuşdur.